

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

ELS REFUGIS ANTIAERIS A L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

Iris Teruel Ferrer

Treball de final de grau del Grau d'Arqueologia

Curs 2017/2018

NIUB:16636023

Bloc "Arqueologia medieval i postmedieval"

Tutor: Oriol Dueñas Iturbe

RESUM:

L'Hospitalet de Llobregat va patir molt directament els bombardejos de l'aviació italiana a causa de tenir a les seves barriades un nombre molt elevat tant d'entitats polítiques contràries al cop d'estat com diverses fàbriques armamentístiques. A conseqüència d'aquests fets es van construir un gran nombre de refugis antiaeris per tota la ciutat però, sobretot, en les zones de Collblanc i La Torrassa ja que es tractava del centre neuràlgic de la ciutat. Així doncs, els objectius d'aquest treball han consistit en: fer una categorització de les diverses construccions de les que es té constància, localitzar el major nombre possible de refugis antiaeris i situar-los al mapa i realitzar prospeccions pels diferents emplaçaments anteriorment treballats.

Paraules claus: *refugis antiaeris, Guerra Civil, Hospitalet de Llobregat, arqueologia contemporània, prospeccions, multidisciplinarietat, instamaps.*

ABSTRACT:

L'Hospitalet de Llobregat has suffered directly from the Italian air force bombing as a result of having a very high number of political organizations against the coup d'état and quite a large amount of arms industries. As a result, numerous anti-aircraft shelters were built throughout the whole town but, especially, in Collblanc and Torrassa, the town center. Thus, the main objective of this paper has been: to categorize the different structures, locate most of these anti-aircraft shelters and place them on a map and do a series of prospections on the different situations previously studied.

Key words: *anti-aircraft shelters, civil war, Hospitalet de Llobregat, contemporary archaeology, prospections, multidisciplinary, instamaps.*

Índex

1-	Introducció	3
2-	Metodologia	4
3-	Context històric	6
4-	Construcció dels refugis antiaeris	9
4.1-	El paper de l'Administració Pública i de la ciutadania	12
4.2-	Tipologies de refugis antiaeris	16
4.2.1 –	Refugis antiaeris construïts per la població	16
4.2.1.1 –	Refugis construïts en habitatges privats	16
4.2.1.2-	Cavitats naturals.....	18
4.2.1.3 –	Refugis construïts a places i carrers	19
4.2.2. -	Refugis antiaeris ideats per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat	21
4.2.2.1-	Refugi antiaeri model RUTH.....	22
4.2.3 –	Refugis antiaeris situats sota les fàbriques	22
4.2.4-	Estructures utilitzades per refugiar-se dels bombardejos	23
4.3-	Localització dels refugis antiaeris	25
4.3.1-	Prospeccions	31
6-	Conclusions	33
7-	Agraïments	36
8-	Bibliografia y webgrafia.....	37
9-	Annexos.....	39

1- Introducció

Aquest treball va néixer degut a la realització d'una pregunta: És possible que una ciutat com L'Hospitalet de Llobregat, la qual té un vincle molt directe amb Barcelona, no tingui cap vestigi relacionat amb la construcció de refugis antiaeris durant la Guerra Civil?. En base a aquesta qüestió es va començar a recaptar informació sobre aquestes edificacions, il·luminant parcialment el camí inicial de la desinformació total i de la pràcticament absoluta falta d'evidències d'aquests emplaçaments.

Des de que es va començar a desenvolupar aquest estudi ja es va veure clarament la manca de treball arqueològic que hi havia, ja que pràcticament tots els treballs anteriors havien estat desenvolupats cent per cent des d'un punt de vista històric sense aplicar directament altres metodologies. A més a més, a això li hem de sumar que la principal dificultat d'aquesta investigació ha estat estudiar quelcom al que no es pot accedir, i del que no es troben evidències visibles. Per tant, ens trobem davant d'un treball que s'ha desenvolupat mitjançant estudis interdisciplinaris, sobretot en base a la realització de treballs planimètrics, per tal de trobar l'equilibri entre la disciplina històrica i arqueològica. Tot i els grans desavantatges amb que partia l'estudi, finalment s'ha aconseguit treballar i enfocar la informació de la que ja es tenia constància cap a un punt de vista arqueològic, donant pas a poder reinterpretar la informació i desenvolupar-la de forma més extensa aportant noves dades d'aquestes construccions.

D'aquesta forma el treball ha buscat centrar-se en demostrar que la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat va construir refugis antiaeris durant la Guerra Civil, per protegir a la seva població dels atacs aeris, i que molts d'aquests encara perduren a l'actualitat. Gràcies a la realització d'aquesta investigació s'espera que s'hagin establert uns pilars bàsics de treball arqueològic sobre els que seguir desenvolupant aquest camp d'estudi que se'ns dubte encara pot aportar molta més informació de la recopilada en aquest document.

2- Metodologia

La metodologia emprada per realitzar aquest treball ha consistit principalment en recopilar tota la informació possible sobre els refugis antiaeris a L'Hospitalet de Llobregat. Aquesta, per desgràcia, és escassa i purament històrica ja que es tracta d'una qüestió poc treballada i valorada, pel que s'ha tractat d'incorporar de forma interdisciplinària diverses fonts d'informació. Gràcies a aquest procés s'ha pogut desenvolupar un treball arqueològic on predominen els treballs de camp i els anàlisis cartogràfics, els quals han donat com a resultat la localització i l'estudi d'un total de 39 refugis antiaeris repartits per la ciutat.

En primer lloc, es va fer una recerca documental de tota la informació que s'havia publicat sobre la Guerra Civil a la ciutat i la construcció d'espais per protegir dels bombardejos a la població. Com a resultat es van obtenir varis articles que parlaven sobretot dels bombardejos de l'any 1937, i diversos treballs entre els quals destacaríem els estudis d'Inocencio Salmerón, Ariadna i Josep Ribas, Agustín Castellano i Oriol Valls. També cal esmentar que el bloc d'internet "lhospitaletdellobregat.wordpress.com" ha estat de vital importància gràcies a les seves nombroses entrades de la Guerra Civil i, sobretot, perquè és una de les fonts que ha treballat més directament amb les poques restes de refugis antiaeris que romanen a la ciutat.

Una vegada reunida una part dels estudis bases per realitzar el treball es va dur a terme una visita al Centre d'Estudis de L'Hospitalet per acabar de recopilar la informació restant (altres investigacions dutes a terme, reculls d'entrevistes a veïns on es parlava d'aquests emplaçaments, articles, etc...). Posteriorment ens vam dirigir a l'Arxiu Històric de L'Hospitalet amb l'objectiu de consultar les fonts d'informació originals que ens indicaven noves dades sobre les construccions dels refugis antiaeris: cartografia antiga de la ciutat, plànols de construcció de refugis, les carpetes reutilitzades al 1938 per a la realització d'aquests i les actes municipals compreses entre 1936 i 1939 on hi havien registrat diversos punts on es discutien sobre aquests emplaçaments.

Amb tota la informació recopilada es va començar amb els treballs purament arqueològics, els quals han consistit en tres punts bàsics: una classificació tipològica dels refugis antiaeris que s'han pogut arribar a documentar, la realització de diversos mapes per tal de localitzar tots els refugis dels que s'hagin recuperat quelcom d'informació i poder estudiar la seva localització i, per últim, la realització d'una sèrie de prospeccions als 38 emplaçaments situats als plànols anteriorment realitzats per tal de comprovar les evidències que han perdurat dels refugis antiaeris.

Pel que fa a l'estudi planimètric, aquests s'han desenvolupat amb el programa "instamaps", amb els que s'ha estudiat les diferents dades que s'han pogut recopilar d'aquests emplaçaments i la relació que pot tenir això entre ells i amb la seva localització. En el referent als criteris empleats a l'hora de realitzar les prospeccions, en primer lloc es van visitar cadascuna de les localitzacions assenyalades i es va inspeccionar la zona en busca d'alguna evidència que ens aportessin noves dades sobre l'existència d'aquests (una porta tapiada, una sortida de ventilació, alguna inscripció, etc...). Una vegada realitzat aquest procés, es fotografiava l'emplaçament i allò que es volia destacar, per exemple la construcció d'un pàrquing al costat d'aquest lloc (ja que podria haver afectat directament l'estructura).

Cal esmentar que tot el treball arqueològic ha estat realitzat mitjançant una base de dades on s'ha volgut plasmar la informació adient a: el número amb el que s'ha designat aquell refugi, la localització que es coneix d'aquest, el barri on es troba situat, si aquest es troba nomenat a les carpetes trobades a l'Arxiu Històric al 2015, si (en el cas que s'hagués trobat a l'arxiu) hi ha alguna anotació a mà sobre la construcció d'aquest, si apareix assenyalat al mapa de creació franquista de 1940, si ja es tenia constància d'aquest refugi en treballs previs, si hi ha alguna evidència física de que ha existit o encara existeix i, per últim, les coordenades Y i X d'on es trobaria aquest (*veure annex 1*).

3- Context històric

La ciutat de L'Hospitalet de Llobregat va patir molt directament les conseqüències de l'esclat de la Guerra Civil degut a l'estreta relació econòmica, social i de proximitat amb Barcelona. El dia després del cop d'estat, la ciutat es va posicionar en contra d'aquest aixecament i la població va reaccionar assaltant rectories i parròquies, cremant la majoria d'esglésies dels seus districtes principals i participant en enfrontaments contra els rebels en diversos punts de Barcelona. A més, el fet més destacable de tots és que des d'aquell moment es va iniciar una etapa revolucionària a la ciutat, que va durar un any sencer on es va trencar amb les legislatures municipals, i la qual es va posar fi a principis de febrer de 1937 quan l'alcaldia de la ciutat va retornar a mans d'Esquerra Republicana¹.

Els bombardejos a la ciutat es van iniciar a l'any 1937, prolongant-se fins el gener de 1939, afectant molt directament a la població provocant desenes de víctimes mortals degut a la freqüència que aquests es produïen (segurament es produïen amb la mateixa intensitat que a Barcelona ja que es tractava de les mateixes brigades). El perquè de tants bombardejos a L'Hospitalet de Llobregat es degut a que en aquesta ciutat es localitzaven grans nuclis de partits "contraris al nou règim" i, a més, hi havia un gran complex de fàbriques dedicades a l'indústria de guerra que proporcionava armament a Barcelona.

En total s'han pogut documentar 17 bombardejos a la ciutat en un període de 3 anys. El primer es va produir el 27 d'abril de 1937 i va afectar al barri de Collblanc, estant aquest molt poc documentat pel que es creu que no va haver ni danys materials ni víctimes. Dos mesos més tard, el 22 de juny, es va produir el segon bombardeig on es van produir els primers ferits (*veure annex 2*). El tercer atac aeri contra la ciutat, produït el 25 de juliol de 1937, va ser el més violent de tots causant un total de vint morts i més de quaranta ferits a la zona dels barris de Collblanc i La Torrassa. Aquests van ser produïts per l'aviació feixista italiana la qual va aconseguir el seu objectiu de destruir el major nombre d'entitats polítiques que es trobaven en aquella zona. A causa d'aquest incident que va afectar molt notablement a la ciutat es va decidir crear el 30 de juliol de 1937, tot i que no es va consolidar fins el 12 de novembre de 1937, el comitè de la "Junta de Defensa Passiva" per a la protecció dels ciutadans. A partir dels incidents de juliol de 1937 es van intensificar els atac aeris a L'Hospitalet, de la mateixa forma que a Barcelona, i

¹ Tant aquesta informació com l'adient a les dates dels bombardejos ha estat extreta del document "Arenas, L.; Domingo, G.; Garcia, L.; Grandel, D.; Aldabó, R. (dir.), *L'Hospitalet de Llobregat : els bombardejos i la defensa passiva a la rereguarda (1936-1939)*, Hospitalet de Llobregat, IES Mercè Rodoreda, 2013."

sobretot a partir de 1938 es van començar a produir una sèrie molt continuada d'atemptats violents contra la població, provocant desenes de víctimes mortals. El quart bombardeig a la ciutat es va produir el 14 d'octubre de 1937 quan l'aviació italiana no va aconseguir bombardejar Barcelona i va descarregar el seu armament de forma aleatòria contra la ciutat (aquest va ser l'últim bombardeig enregistrat a l'any 1937).

Al 1938 es va produir, segons la informació recopilada, un total de 10 bombardejos a la ciutat afectant sobretot a diverses fàbriques, a la barriada de Can Pi i al barri de Provençana. El primer d'aquests 10 bombardejos va ser l'11 de gener, en el qual van caure 4 bombes al barri de Can Pi provocant 2 morts. 10 dies més tard, el 21 de gener, van bombardejar l'actual barri de Sant Josep amb unes altres quatre bombes, el barri de Provençana amb disset i el centre de la ciutat de L'Hospitalet amb uns altres quatre explosius sent en conjunt un total de 25 projectils els que es van precipitar contra la població. Per últim, al mateix mes de gener es va produir un altre bombardeig on una persona va perdre la vida a l'estació de mercaderies de Morrot a la barriada de Can Pi. Els atacs a la ciutat van cessar per un mes però al març es van produir uns altres 4 incidents sobretot enfocats a les fàbriques armamentístiques com a la indústria "Altos Hornos de Cataluña". En el referent al que queda de l'any 1938, que s'hagi documentat, només es van produir tres atacs aeris més: un el 7 de juny al barri de Provençana, un altre al 17 d'agost on es van llençar projectils aleatoris i, per últim, un altre bombardeig el 17 de novembre on els projectils van caure a les fàbriques de Can Llopis (*Fig.1*) i Cosme Toda (*Fig. 2*). Aquest últim atac va tenir un ressò nacional e internacional molt important ja que es va publicar la notícia a diversos mitjans de comunicació espanyols, per exemple al País Basc on s'informava de que havia hagut un total de 470 morts (*veure annex 3*), i europeus, on un diari parisenc relatava que només hi havia hagut 4 morts i 18 ferits².

Fig. 1, Fàbrica de Can Llopis i Fig. 2, Fàbrica de Cosme Toda. Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

² Per a més informació consulteu: <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2011/07/29/apunts-sobre-els-fets-de-la-nit-del-17-de-novembre-de-1938/> [Consultat: 01/06/2018]

Sens dubte tots aquests atacs contra els veïns de L'Hospitalet i les seves indústries van afectar molt a la població tant física com psicològicament. La crisi de proveïment d'aliments de primera necessitat que ja s'arrossegava des de l'inici de la guerra, els talls de llum continus que patia la població i el problema que es tenia amb l'arribada de refugiats, sobretot d'Aragó, van dificultar molt greument la vida a la ciutat creant una sensació de por i d'instabilitat diària entre la població.

Finalment, al gener de l'any 1939 es van registrar els últims atacs aeris: un el dia 19, el qual es creu que no va provocar grans destrosses ja que està molt poc documentat i l'últim el dia 25 quan la ciutat va ser bombardejada des de Cornellà provocant un mort. Va ser al vespre d'aquest mateix dia quan l'exèrcit franquista va entrar a L'Hospitalet de Llobregat i va ocupar el seu Ajuntament, el qual es trobava buit provocant així la caiguda de la ciutat i la conquesta d'aquesta per les tropes feixistes.

4- Construcció dels refugis antiaeris

La ciutat de L'Hospitalet de Llobregat va patir molt directament els bombardejos de l'aviació feixista contra l'àrea metropolitana de Barcelona ja que eren les mateixes tropes les que s'encarregaven de disparar els projectils contra les dues zones urbanes³. Aquesta ofensiva continuada contra la ciutat va propiciar la construcció d'un nombre molt elevat de refugis antiaeris per tota l'àrea metropolitana, dels quals malauradament no s'ha pogut ni excavar ni estudiar cap exhaustivament però que, segons diversos testimonis, *"Hi havia refugis gairebé a cada carrer"*.

L'Hospitalet de Llobregat als anys 30 no era una ciutat plenament consolidada ni amb un esperit d'unitat, més aviat es podia dividir, a grosso modo, en dos nuclis poblacionals de caràcters molt diferents. Primerament trobaríem la zona central de la ciutat, constituïda pel barri del Centre, La Torrassa, Collblanc i Santa Eulàlia (en aquell moment anomenat barri "Provençana") i, a continuació, ens trobaríem amb la perifèria d'aquest "cor poblacional" compost per les barriades i altres agrupacions d'habitatges (les quals es tractaven de zones amb allotjaments més precaris, sense tots els serveis, les quals moltes encara estaven en procés de construcció) com Can Pi, actualment propera al passeig de la Zona Franca, Sanfeliu o Pubilla Cases. Tot i que també s'han pogut localitzar sobre mapa algunes construccions de refugis antiaeris a aquesta "perifèria" de L'Hospitalet, els quals gairebé tots són de construcció casolana, el veritable nucli important de concentració d'aquests es troba al "casc històric" de la ciutat, majoritàriament comprés entre el "triangle" de barris de Collblanc, La Torrassa i Santa Eulàlia. És en aquesta zona l'única on es va tenir intenció de construir refugis des de la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet ja que el propòsit era situar aquests en les parts més poblades de la ciutat.

Tot i que la primera vegada documentada que es va parlar de la necessitat de construir refugis antiaeris a la ciutat va ser el 22 de desembre de 1936 en unes actes municipals (*veure annex 6*), idea que va quedar en l'oblit perquè eren massa costosos de realitzar i es va recomanar a la població que s'amaguessin al camp, oficialment la construcció d'aquests es va començar a realitzar a partir dels bombardejos del 25 de juliol de 1937 al barri de La Torrassa, provocant la mort de 20 persones i ferint a 40. No es té cap mena de constància de l'ordre en que es van realitzar aquests, de forma que no sabem si primer es van construir per iniciativa popular a les propietats privades o, pel contrari, la iniciativa va ser de l'Ajuntament i del Comitè de Defensa

³ Article: *La Generalitat homenatja les víctimes dels bombardejos de la Guerra Civil*, Hospitalet de Llobregat, Radio L'Hospitalet i Canal-h.net, 2008.

Passiva. Malgrat això, els diversos testimonis i la falta de finançament apunten cap al veïnat com principal, i pràcticament únic, motor de construcció de refugis antiaeris tant a l'inici com durant els 3 anys posteriors. Tot i això, se sap que l'Ajuntament va promoure la construcció d'aquests refugis i, fins i tot arribant a oferir l'elaboració dels plànols adients per a la seva realització però sense aportar el finançament corresponent⁴, pel que aquest finançament havia de ser una contribució directa del veïnat. Malgrat no poder comptar amb la informació de quins refugis van ser construïts primer, el més probable és que es comencessin a construir aquests de forma nombrosa, sense una organització prèvia i amb una distribució totalment a conveniència dels promotors d'aquestes edificacions (dintre de la seva propietat, a la plaça més propera, en mig del carrer, etc...) i que l'obra es realitzés en base a la col·laboració o ajuda del veïnat on podria participar qualsevol que hi estigués disposat. Aquests refugis construïts per iniciativa popular, a causa de la falta de regulació i directrius, eren realitzats de moltes maneres i morfologies diferents. Normalment si hi havia algú que tingués nocions d'arquitectura i/o fos paleta solia ser aquest i el seu "equip" qui decidia com es construïa el refugi, els quals podien arribar a ser estructures complexes i ben fonamentades (*veure pàg. 20*). De la mateixa forma, també trobem, de forma més comuna, refugis molt senzills i més aviat precaris realitzats en base a adaptar alguna estança de la casa per a aquest ús i recobrint aquesta amb matalassos, coixins i/o tot el que estigués a l'abast (cal esmentar que probablement fossin aquest tipus de construccions les més utilitzades per la gent durant la guerra) (*veure pag. 17*). El problema a l'hora d'estudiar aquests dos refugis esmentats anteriorment és que, com que eren construïts per iniciativa popular no es solien donar d'alta a l'Ajuntament i no es solen trobar reflectits als reculls d'informació. Un dels altres promotors importants a l'hora de prendre la iniciativa de construir un refugi antiaeri era les organitzacions alienes a l'Administració Pública i/o algunes entitats i agrupacions de caràcter polític ja que, tenint en compte que moltes vegades aquestes eren els objectius dels bombardejos, tenien la necessitat directa de protegir-se⁵ (*veure annex 4*).

Tot i la construcció de tants refugis antiaeris per tota la zona urbana es pot establir que l'edificació d'aquests tenia dos grans problemes bàsics: el finançament, el qual queda exemplificada en el fet que a les llistes de subvencions per part de la Junta de Defensa Passiva

⁴ Ribas Merino, A.; Ribas Vinyals, J., Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937 - 1939), Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet i Generalitat de Catalunya, 2008., pàg. 34.

⁵ Arenas, L.; Domingo, G.; Garcia, L.; Grandel, D.; Aldabó, R. (dir.), *L'Hospitalet de Llobregat : els bombardejos i la defensa passiva a la rereguarda (1936-1939)*, Hospitalet de Llobregat, IES Mercè Rodoreda, 2013., pàg. 39.

de Catalunya no es nomena a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat; i la falta de mà d'obra provocada per les contínues crides de l'Exercit Republicà al front de guerra.

Una de les altres opcions per les que optava la gent a l'hora de refugiar-se de les bombes quan escoltaven les sirenes, que es trobaven col·locades a les fàbriques i avisaven de l'arribada dels avions, era fugir als camps de conreu, sobretot als de la zona del barri de Bellvitge i s'estaven allà fins que s'acabessin els bombardejos (els quals podien durar entre 15 minuts i 1 hora). Un dels principals problemes en relació a utilitzar els camps de conreu com a amagatall és que això produïa forces d'anys a la collita que progressivament van començar a afectar a l'economia, pel que es va haver de publicar un butlletí informatiu per alertar a la població d'aquests fets (*veure annex 5*). Molts veïns expliquen que optaven per aquesta opció perquè tenien por de que els hi passes com a altres persones i, per voler-se quedar a casa, morien a causa de les runes.

4.1- El paper de l'Administració Pública i de la ciutadania

La situació de tensió i temor que s'estava vivint a la ciutat a causa de la Guerra Civil i els atacs aeris a la població va provocar que tant les diferents entitats polítiques, l'Administració Pública, l'Ajuntament i, sobretot, els residents de L'Hospitalet, s'impliquessin per idear formes d'alertar i protegir als ciutadans del perill imminent del conflicte. Un dels organismes que es va formar amb aquest objectiu va ser la Junta Local de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat al juliol de 1937, el qual tenia com a funció encarregar-se d'aplicar mesures adients per a la protecció directa i indirecta dels veïns en cas d'atac contra la ciutat. Aquesta entitat va començar a obtenir finançament pel seu propi manteniment, per poder establir-se en un local i pel desenvolupament de projectes de plànols de refugis antiaeris, construcció d'aquests, difusió de normatives i consells per a la població en cas d'atac, etc... Tot i que aquest tipus d'entitats van resultar molt profitoses en diverses localitats de Catalunya, com és el cas de Barcelona, no es té tan clar que fos igual d'útil a la ciutat de L'Hospitalet. Això és degut a la poca informació que s'ha conservat en referència als refugis antiaeris, a aquesta organització i a les fonts orals, ja que aquesta reflexa que el pes real de l'edificació d'aquests emplaçaments recau en la població. Això també es pot atribuir a la falta de pressupost de l'organització, ja que no rebia cap ajut de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i l'única entitat que aportava diners era l'Ajuntament⁶ (a part, òbviament, del veïnat qui era el que acabava pagant la construcció dels refugis antiaeris). S'ha pogut documentar que la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet va crear un segell en valor de 50 cèntims per tal de poder recaptar diners per sufragar les despeses diverses que comportava mantenir l'organització.

Fig. 3, Segell emès per la Junta Local de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat. Font: Arxiu històric de L'Hospitalet de Llobregat.

⁶ L'Hospitalet no apareix a les llistes de subvencions de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i a les actes municipals consultades es reflexa com l'Ajuntament va aportar diners a aquesta entitat.

Gràcies a la consulta d'actes municipals compreses entre els anys 1936 i 1939 s'han trobat set punts on es relaten fets que tenen relació amb la construcció de diversos refugis antiaeris i amb l'organització de la Junta Local de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat:

Data	Informació
22/12/1936	El Sindicat de Treballadors demana que es construeixin refugis antiaeris. La Junta respon que construir aquests és molt costós i que, en canvi, fugin al camp si hi ha un atac ja que es creu que no hi ha necessitat de que s'edifiquin. A continuació s'acorda que es designarà una comissió per comprovar si la construcció de refugis és quelcom eficaç per a la població (<i>veure annex 6</i>).
12/01/1937	El Consell de Defensa diu abstenir-se de construir refugis antiaeris ja que són molt costosos i complicats de realitzar, dient fins i tot que estan convençuts de la seva ineficàcia. Per altra part es proposa que es construeixin aquests refugis als soterranis de cases que per la seva altura puguin atorgar protecció. També s'esmenta que es presentaran una sèrie de normes i consells a la població en cas d'atac aeri (<i>veure annex 7</i>).
06/04/1937	El Consell de Defensa visitarà els refugis que s'estan construint a la barriada de Collblanc per estudiar si es pot posar il·luminació pública (<i>veure annex 8</i>).
03/09/1937	Es demana més material per construir refugis, a part dels aportats en valor de 14.000 pessetes, pel que es diu que es suspendrà el subministrament d'aquests fins que la Junta de Defensa Passiva de Catalunya es faci càrrec de l'edificació o bé indiqui qui s'ha de fer càrrec (<i>veure annex 9</i>).
17/12/1937	Es diu que es comunicarà a la Junta de Defensa Passiva que a partir d'ara ells es faran càrrec de les obres del refugi proper a la Plaça Espanyola (<i>veure annex 10</i>).
26/08/1938	Es discuteix demanar comptes a la Junta de Defensa Passiva sobre la construcció dels refugis antiaeris ja que es creu que part del pressupost destinat a la seva edificació ha sigut utilitzat per liquidar comptes (<i>veure annex 11</i>).
08/11/1939	Una veïna del carrer Viena, actual Santiago Apòstol, demana que li sigui retirada la terra acumulada al carrer degut a les obres de l'entrada del refugi antiaeri.

Fig. 4, Taula amb un resum dels temes tractats en les actes municipals en relació als refugis antiaeris.

Font: Iris Teruel Ferrer.

La interpretació que es pot treure d'observar les declaracions fetes en aquesta sèrie d'actes és que la preocupació pels atacs aeris era una realitat quotidiana que afectava a gran part de la població directa i indirectament. Tot i que la implicació per part de les entitats per desenvolupar aquests projectes és més que evident, la dificultat que comportava realitzar-los, sobretot per falta total de finançament, evidència les mancances de l'organització de l'Ajuntament, la Junta Local de Defensa Passiva de L'Hospitalet i de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. Malgrat això sí que és cert que, dintre de les seves possibilitat, es va intentar fer el que es va poder i ajudar en tot el possible en la construcció i millora dels refugis antiaeris, per exemple posant electricitat pública com és el cas de l'acta del 6 d'abril de 1937.

A l'any 2015 es van trobar a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, per part del becari Oriol Valls Pérez, noves evidències del treball realitzat per la Junta Local de Defensa Passiva durant la Guerra Civil. Aquestes troballes es basen en un conjunt de 20 carpetes d'expedients d'obres, totes del Departament de Foment i una només d'Hisenda, datades a l'any 1935 les quals a l'interior contenien les peticions del propietari de realitzar obres i reformes a casa, els plànols de l'habitatge i els pressupostos adjunts. La sorpresa va ser descobrir que aquestes havien estat reutilitzades per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet per tal d'emmagatzemar els projectes de construcció dels refugis antiaeris que es volien fer a la ciutat i, com a testimoni d'aquest fet, han quedat les portades d'aquestes edificacions (*veure annex 12*). Malgrat trobar aquestes carpetes no s'han pogut recuperar els documents que suposadament contenien, els quals és probable que no s'arribin a recuperar mai⁷.

Pel que fa a les carpetes, aquestes tenen la dimensió d'un full DIN A3 doblegat per la meitat i grapat en el plec. A la cara que es va utilitzar per escriure la informació referent als refugis antiaeris es pot observar que en tots apareix el número d'expedient i on es trobava situat aquest, per exemple: "EXPEDIENT NÚMERO 24. REFUGI DEL CARRER CARRETERA DE COLLBLANC". Aquesta és la informació bàsica que apareix escrita a màquina en totes les carpetes, menys en la referent al refugi del carrer de París núm. 52, la qual està escrita a mà alçada. D'aquestes 20 carpetes 12 tenen anotacions a llapis a la part superior de la portada indicant el número de refugi antiaeri i la data en que la Junta Local de Defensa Passiva de L'Hospitalet va aprovar la construcció d'aquest, per exemple: "EXPEDIENT NÚMERO 18. REFUGI DEL CARRER SALVADOR SEGUI NÚM. 109, DENOMINAT DURRUTI. Aprobat per la Junta de Defensa Passiva el dia 19 d'abril de 1938. Refugi 13" (*veure annex 13*). Cal destacar que totes aquestes noves evidències de refugis antiaeris van ser efectuades entre els mesos de març, abril i maig de 1938, segurament a causa que en els mesos de gener i març d'aquell mateix any és quan van succeir els atacs aeris més durs de tota la Guerra Civil. Probablement viure aquests atemptats va portar a la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet la necessitat de construir aquests emplaçaments ja que fins el moment no s'havia implicat plenament en la seva construcció. Tot i això, només hi ha constància de que es van arribar a construir 2 d'aquests 20 refugis, el refugi situat a la Bòbila del Canyet (possible refugi denominat de Can Nyac, *veure annex 14*) i el de la Torre Barrina, anomenat a les carpetes com a "Refugi del carrer Carretera de Collblanc (*annex 15*)". Dels altres no es té cap evidència física de que s'hagin arribat a construir i per tant, encara que aquests es puguin

⁷ Per a més informació consulteu el treball: Valls Pérez, O., *L'Hospitalet, una ciutat amb històries amagades*, Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de L'Hospitalet, 2015.

localitzar en el mapa, fins que no es facin els estudis arqueològics pertinents no es podran arribar a certificar la seva existència (si és que segueixen estant allà) ni la seva construcció.

Dintre d'aquesta nova troballa, a la vegada es va descobrir un mapa datat del 1940 realitzat per la "Jefatura Local de Defensa Pasiva", un departament de l'Administració franquista que es va dedicar a localitzar els refugis antiaeris construïts durant la Guerra Civil per tal de reaprofitar-los en cas d'atac aeri contra la ciutat degut al conflicte bèl·lic de la Segona Guerra Mundial. En aquest plànol es troben assenyalats els refugis documentats construïts pels rojos, els que es troben inacabats i, per últim, dels que hi havia un projecte d'edificació (*veure annex 16*). Sens dubte aquesta nova informació és molt valuosa perquè reafirma els emplaçaments on es trobaven els refugis construïts durant la Guerra Civil i amplia aquestes localitats donant encara més pes a la hipòtesi de que a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat es va construir un nombre molt elevat de refugis antiaeris i que és molt probable que diversos d'aquests encara es conservin i es puguin estudiar i, en un futur, museïtzar.

Segons els estudis fets per Oriol Valls a l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, hi ha 9 refugis que únicament apareixen esmentats a les portades de les carpetes, pel que és probable que no s'haguessin arribat a construir o, si s'haguessin edificat, no hagués tingut una gran repercussió ni en l'Administració ni en la població ja que les fons orals no en parlen d'aquests. En canvi moltes de les altres adreces revelades en les carpetes on es localitzarien nous projectes de refugis sí que coincideixen amb el plànol de 1940, pel que en futures investigacions es podria començar a treballar per aquelles zones.

4.2- Tipologies de refugis antiaeris

En aquest apartat presentarem tots els models de refugis antiaeris que s'han pogut recopilar en base als estudis bibliogràfics, fonts orals, fotografies antigues i plànols de construcció que el veïnat utilitzava com a asil en el moment que es produïa un atac aeri a la població civil per part de l'aviació italiana. En aquest context s'han pogut observar quatre grans grups diferenciats de localitats edificades, i/o adaptades per aquesta funció: refugis construïts per iniciativa de la població, refugis ideats per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet, refugis realitzats per les diferents indústries i, finalment, espais reutilitzats com els túnels del metro.⁸

4.2.1 – Refugis antiaeris construïts per la població

En el referent als refugis antiaeris construïts de mà del veïnat, podem trobar tres construccions diferenciades que realitzaven per poder salvaguardar-se de les bombes: Refugis privats aprofitant i reforçant els soterranis de les cases, refugis públics construïts en places i carrers i, per últim, reaprofitament de les coves naturals com a asil dels projectils.

4.2.1.1 – Refugis construïts en habitatges privats

Començant pels refugis construïts als habitatges privats, aquests solien ser o habitacions situades als soterranis o les plantes baixes de les cases les quals anteriorment havien estat utilitzades per l'emmagatzematge de diversos productes. Aquestes cambres eren habilitades de forma que es col·locaven tant a les parets com al sostre unes estructures que les recobrien que normalment es basaven en apilar matalassos, fustes, calaixos, llençols, etc... de forma que si esclatava un projectil com a mínim els protegís. Tot i això està clar que aquestes construccions no eren capaces de protegir als ocupants d'una bomba ja que travessaria fàcilment l'estructura provocant la seva mort pel que únicament serviria per oferir una sensació de falsa seguretat. Un d'aquests exemples és el plànol del refugi construït al carrer Enric Prat de la Riba número 261.

⁸ La informació d'aquest apartat està extreta pràcticament en la seva totalitat del treball: Ribas Merino, A.; Ribas Vinyals, J.,. Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937 - 1939), Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet i Generalitat de Catalunya, 2008., pàg. 34 a la 42, ja que aquest treball és el recull d'informació més gran i complet que es té sobre aquestes construccions fins el moment.

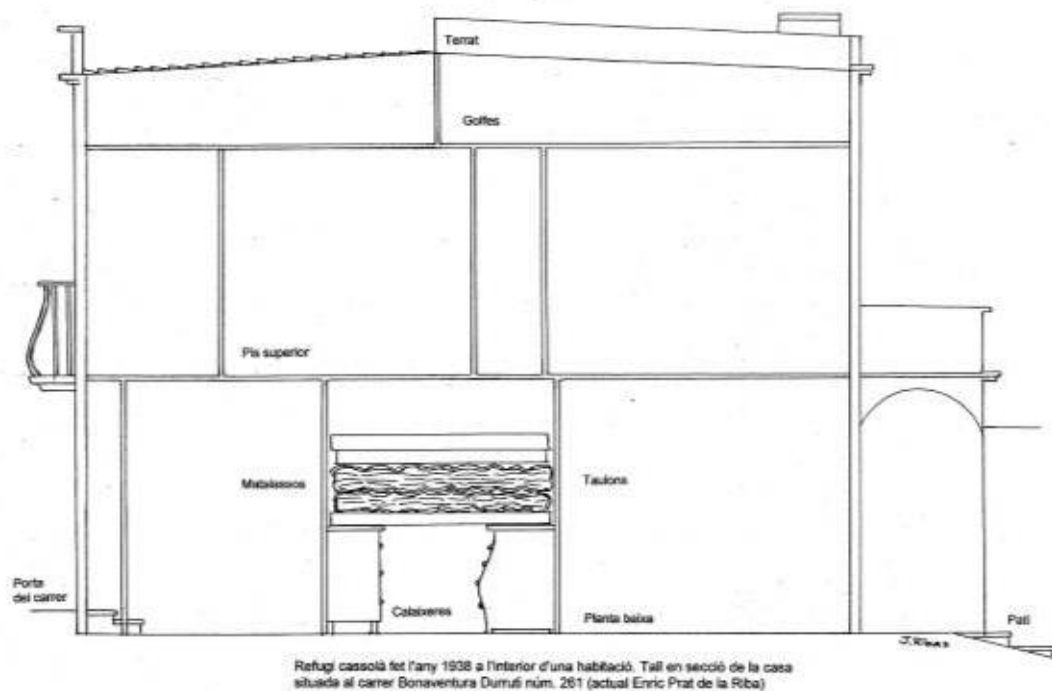

Fig. 5, Dibuix d'un refugi casolà. Font: Josep Ribas Vinyas, *Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937-1939)*. Font: Josep Ribas Vinyas, *Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937-1939)*.

També trobem un altre tipus de refugi antiaeri que es construïa a les propietats privades que tenien un tros de terreny, un pati, jardí o quelcom on es podia excavar i edificar petites cavitats subterrànies per protegir-se de les bombes. Aquestes construccions solien ser molt senzilles, de la mida d'una habitació on només hi cabia la família i potser alguns pocs veïns i no acostumaven a tenir ni llum ni aigua ni lloc on seure. Un dels pocs exemples documentats d'aquest tipus d'amagatalls és el refugi en un pati d'una casa al carrer Mas núm. 135 al barri de Collblanc.

“Carrer Mas 135: “Aquest és un refugi que no ostenta cap de les tipologies citades, però que probablement se n’arriben a construir bastants. Segons li havien explicat a Mercè Olivares, veïna del barri, en aquest cas els habitants de la casa de planta baixa, propietat de Mercè Bastida, el construeixen pel seu compte en el pati de la casa, on hi havia arbres i jardí, sota dels quals quedava soterrat, accedint-s’hi des del mateix pati, per una entrada d’obra reforçada que donava pas a unes escales. Des de l’exterior, l’entrada quedava dissimulada per les branques d’un gros llimoner que hi havia al pati. Aquest refugi era per a ús de la família i amics, atès que, per les seves dimensions, no s’hi podien acumular massa persones. El refugi perdurà un cop

acabada la guerra, en què els propietaris l'utilitzen com a fresquera durant alguns anys, pràcticament fins al 1970, en què la casa és enderrocada per a edificar-hi pisos.”⁹

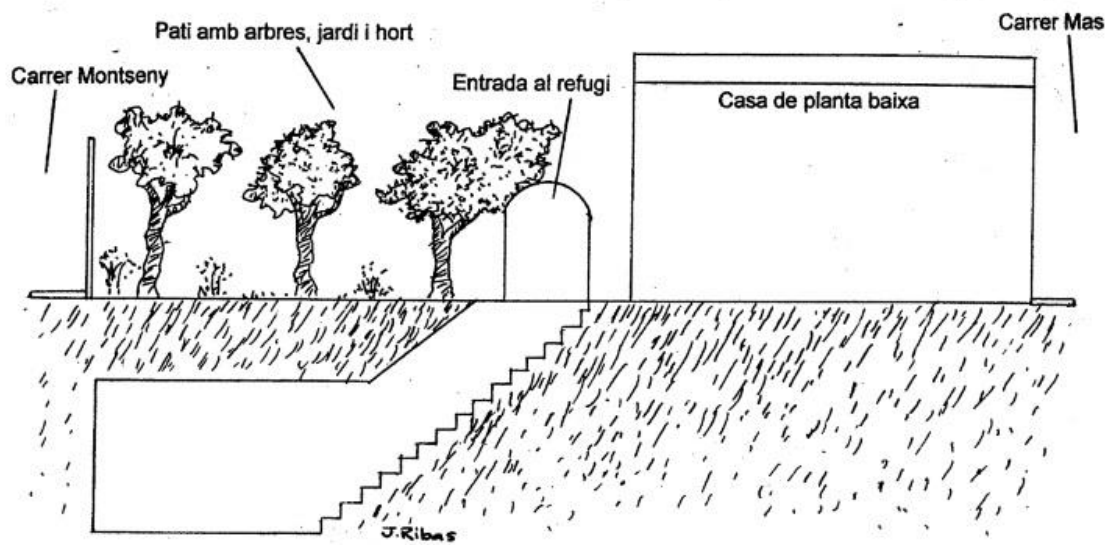

Fig. 6, Dibuix d'un refugi al pati d'una casa. Font: Josep Ribas Vinyas, *Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet* (1937-1939).

En general es pot dir que les condicions d'aquesta mena de refugis construïts en propietats privades pel veïnat eren molt precàries i no constaven de tots els serveis bàsics, de les comoditats adients ni d'una seguretat estructural necessària per tal de resistir l'impacte d'un projectil aeri. Al tractar-se de cavitats tant estretes el més probable és que el temps que es romangués en aquest espai fos incòmode i molt desagradable, no només òbviament per la situació que s'estava vivint, sinó per les condicions de l'habitatge on la gent s'havia de passar hores de peu pràcticament sense espai, llum, menjar, etc.. fins que sonessin les alarmes que avisaven que ja no hi havia perill.

4.2.1.2- Cavitats naturals

Un altre espai clau en el moment de buscar protecció durant els atacs aeris és la reutilització de les cavitats naturals. Aquestes majoritàriament es trobaven localitzades als barris de Collblanc, Torrassa i Sanfeliu (Fig. 7 i 8) que al estar construïts a sobre d'un turó, fa que la seva superfície sigui força desigual. A més a més, en aquesta zona hi havia coves compostes d'argiles

⁹ Ribas Merino, A.; Ribas Vinyals, J., *Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet* (1937 - 1939), Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet i Generalitat de Catalunya, 2008., pàg. 38.

quaternàries excavades de forma natural que es van reaprofitar, pràcticament, en la seva totalitat. Es té constància de que aquestes cavitats van ser reaprofitades durant la Guerra Civil de dues maneres diferents: la gent podia únicament entrar per protegir-se o també aquestes es van arribar a reformar, ampliar i habilitar adequadament per tal de reforçar l'estructura i assegurar una major capacitat i seguretat de l'emplaçament. Una vegada acabada la guerra algunes famílies amb pocs recursos van optar per habitar aquestes coves i viure dintre, moltes de les quals van romandre allà fins que les obres de les vies dels trens els van obligar a abandonar aquests emplaçaments. L'ocupació immigrant d'aquests espais va ser tant important que segons els cens de l'any 1950 uns 590 veïns de L'Hospitalet vivien en aquestes cavitats (de les que es creu que hi havia unes 200 excavades).

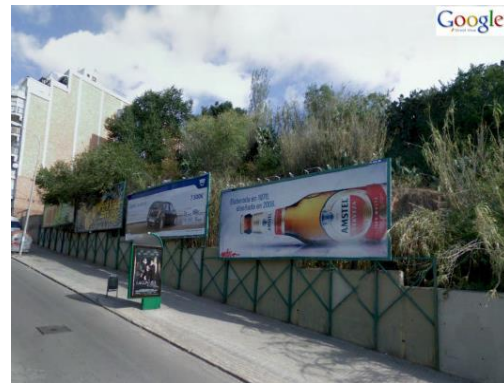

Fig. 7, Fotografia dels anys 60 on s'observa l'entrada d'un refugi // Fig. 8, Fotografia actual del mateix emplaçament. Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

Un dels pocs exemples que podem trobar d'aquestes construccions, i pràcticament de refugis antiaeris a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat, és el situat al torrent de Can Nyac, una zona allunyada del centre històric localitzada a la perifèria del barri de Sanfeliu. Aquest refugi, que actualment es troba ocupat per gent sense sostre, té dos accessos, està conformat per una sèrie de passadissos i sales principals (en els quals en moltes no es pot accedir ja que estan tapiades amb escombraries) realitzades amb maó i estructures fetes amb voltes (*veure annex 14*).

4.2.1.3 – Refugis construïts a places i carrers

Un altre tipus de refugis antiaeris construïts per iniciativa del veïnat són molts dels que se situaven en mig de les places i els carrers dels barris. Aquests refugis constaven de tipologies molt variables ja que podia canviar tot depenent de qui l'havia ideat, com s'havia volgut construir (amb una cambra petita o una edificació més elaborada amb passadissos), qui havia

participat o el temps que s'havia dedicat a aquest. Si bé és cert que les obres d'aquests es portaven a càrrec dels ciutadans, també es té constància que l'Ajuntament i la Junta de Defensa Passiva oferia ajuda a l'hora d'aportar mapes estructurals d'obra per tal que l'edificació tingués un mínim de seguretat i es construís de forma adient. Tot i això, si realment l'Administració va arribar a aportar aquest suport tècnic, el més probable és que no és fes un seguiment de les obres i passés a ser el 100% a càrrec dels veïns i voluntaris. En el cas de que no es comptés amb l'ajuda de l'Administració per elaborar plànols arquitectònics, moltes vegades aquests eren elaborats i dirigits per residents que treballaven professionalment com a paletes o mestres d'obres. Un exemple és el cas del refugi construït entre el carrer París i el carrer Rafael Campalans, al barri de Collblanc, on aquesta edificació es va dur a terme pel mestre d'obres Miguel Romero i cinc membres de la seva família els quals la seva professió era paleta. La tipologia d'aquest refugi és de galeria de mina d'aigua, que es tracta de les més comunes que es troba per Barcelona, i la qual es solia aplicar en els barris conformats amb habitatges de pocs pisos ja que així es podia excavar en profunditat sense perill de enfonsament. En el cas d'aquest refugi el senyor Inocencio Salmerón va fer unes declaracions a l'historiador Josep Ribas Vinyals descrivint com estava conformat aquest refugi:

“Es va traçar una línia recte que descendia 10 metres, després s'obria a l'esquerra un túnel de dos metres d'alt seguint un línia paral·lela al carrer. A dreta i esquerra es va fer petites obertures en forma de compartiments, on algunes dones amb els seus fills passaven la nit. A uns vint metres de longitud comunicava amb un pou que va ser dessecat transformant-se en un pou de ventilació”¹⁰.

Moltes vegades el pressupost d'aquests refugis més elaborats es recollia de veïns que volien contribuir en aquestes construccions i, en comptes de participar directament, pagaven dos pessetes setmanals per sufragar una part de la realització del refugi (diverses fonts bibliogràfiques indiquen que així es van edificar els refugis del Passatge de Colom i del carrer Montseny 131, localitzats al barri de La Torrassa). De la mateixa mà dels veïns també es construïen altres estructures de refugis molt bàsiques com la documentada a l'anomenat refugi “Hort d'en Bessona”, la qual actualment no es sap la seva localització exacte i, tot i que potser es trobava en una zona privada, tenia com objectiu acollir a tothom que ho necessites. Es tracta d'un espai conformat per dues cambres petites fetes de terra connectades entre si les quals van ser realitzades en la seva totalitat per la col·laboració civil on hi van participar homes, dones i

¹⁰ Ribas Merino, A.; Ribas Vinyals, J., Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937 - 1939), Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet i Generalitat de Catalunya, 2008., pàg. 38.

nens petits¹¹. Moltes vegades la construcció d'aquests espais en mig dels carrers i les places no agradava a tothom ja que la terra estreta de l'interior del refugi s'acumulava al voltant de l'entrada d'aquest molestant i obstaculitzant el pas tant de vianants com de vehicles i dificultant el dia a dia dels veïns.

4.2.2. - Refugis antiaeris ideats per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat

Com ja s'ha anomenat amb anterioritat, tot i que la intenció de la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet era poder construir un nombre molt significatiu de refugis antiaeris per tal de garantir la seguretat de la població, no es té cap evidència de que aquests s'arribessin a realitzar degut a la falta de pressupost. Malgrat aquest fet, l'organització va treballar per realitzar diversos projectes de construcció de refugis seguint models teòrics de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, però sempre intentant-ho adequar a les necessitats de la ciutat. En total s'han trobat 4 d'aquests plànols, els quals és probable que algun s'hagués arribat a construir:

- Un projecte de trinxeres per evitar els efectes indirectes dels bombardejos (*veure annex 17*). Va estar dissenyat a l'octubre de 1937, l'escala en planta és de 1:100 i en secció de 1.50 metres, es tracta d'un passadís de línia trencada on hi ha una cambra subterrània a la qual s'accedeix per escales. No es troba indicat ni el nombre de l'arquitecte, ni on podia estar situat ni es sap si es va arribar a construir.
- Projecte de construcció de refugi antiaeri al carrer Llanza, actualment Llança, (*veure annex 18*). En aquest plànol es troba reflectit la localització del refugi antiaeri, el qual es trobaria construït al carrer Llanza i comprés entre els carrers París i Pujós. Aquest refugi de forma triangular disposaria de tres pous de ventilació, dos entrades amb esgrons, una cambra on estaria dipositada la farmaciola (l'única habitació que es troba representada) i uns lavabos. És dels pocs que es té constància de la seva construcció i localització.
- Projecte de construcció de refugi doble. En aquest mapa tampoc s'especifica la zona en la que estaria localitzat ni es té evidències de la seva construcció tot i que es sap que es va dissenyar a l'agost de 1937. La morfologia del refugi és en forma de "T", compta amb tres entrades, una en mig d'una plaça i les altres dues en meitat dels carrers, té quatre pous de ventilació i dues galeries de 1'50 metres d'amplada per 2'20 d'alçada que en

¹¹ Rueda, J.; Reyes, V. (dir.), *Pluja de bomber a L'Hospitalet, Hospitalet de Llobregat*, IES Eugeni d'Ors, 2008

total de tota la construcció seria d'uns 250 metres quadrats d'espai construït. Aquesta estructura tindria capacitat per 500 persones i el plànol reflexa una escala de secció de 1:50 metres i en planta de 1:500 metres.

4.2.2.1- Refugi antiaeri model RUTH

Aquesta tipologia de refugi antiaeri es va intentar aplicar a la ciutat ja que es tractava d'un model ràpid i senzill de realitzar el qual utilitzava com a base estructural l'arquitectura de volta catalana i maó. Es important destacar aquest refugi en concret degut a que s'ha trobat un plànol datat de 1937 titulat "Projecte de refugi sistema "ruth" per a L'Hospitalet de Llobregat" on es poden observar les característiques principals que composaven aquest¹²: havia de tenir una resistència màxima de 300 kg; havien de cabre màxim 1000 persones; havia de tenir dues entrades als extrems del refugi amb 33 esglaons; havia de tenir un sistema de respiració fins a la superfície i galeries laterals. Aquests, a més a més, també podien disposar de farmacioles, bancs, electricitat, lavabo, etc... perquè la gent pugui disposar d'un mínim de comoditat en els moments de pànic. En el plànol que s'ha pogut estudiar (*veure annex 19*) no consta ni el nom de l'arquitecte, ni les dimensions, ni l'escala ni on es podia trobar situada aquesta construcció, pel que es creu que (tant en aquest mapa com en els altres mencionats anteriorment) hi havia una intencionalitat de no revelar aquesta informació segurament per por a les represàlies. És molt probable que aquesta tipologia de refugi s'hagi aplicat diverses vegades en diferents construccions d'aquest tipus en els barris del Centre, Sant Josep, Santa Eulàlia, Collblanc i La Torrassa tant en edificacions en mig del carrer com sota fabriques. Un dels pocs exemples que disposaríem d'aquesta tipologia són els refugis antiaeris que podrien haver estat localitzats al carrer Occident núm. 18 i a la cantonada entre el carrer Rafael Campalans i Fortuny els quals haurien estat construïts segons les directrius d'aquest model.

4.2.3 – Refugis antiaeris situats sota les fàbriques

Degut a que la situació de perill de bombardejos cada vegada era més regular es va optar per construir refugis antiaeris sota les diverses indústries que estaven establertes a L'Hospitalet per

¹² Rueda, J.; Reyes, V. (dir.), *Pluja de bombes a L'Hospitalet, Hospitalet de Llobregat*, IES Eugeni d'Ors, 2008., pàg. 43.

tal de poder protegir als treballadors. Hem de recordar que precisament un dels principals objectius de l'aviació italiana eren aquestes fàbriques (sobretot les armamentístiques) ja que aportaven material bàsic de combat i suport directe a l'Exercit Republicà i a la resistència de la ciutat de Barcelona. Tot i que no s'ha trobat cap plànol que especifiqui com podia ser un d'aquests refugis, se sap que eren construïts pels mateixos obrers i que es podria haver seguit en alguns casos el model de construcció dels refugis "Ruth" o, en el seu defecte, que aquestes estructures tindrien una capacitat molt gran per tal de poder acollir a tot el personal de la fàbrica i als parents d'aquests. Actualment es creu que hi havia refugis antiaeris sota pràcticament la majoria d'indústries importants de la ciutat però, sobretot, sota la fàbrica "Altos Hornos de Cataluña".

Fig. 9, Entrada de la fàbrica "Altos Hornos de Cataluña". Font: Portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat.

4.2.4- Estructures utilitzades per refugiar-se dels bombardejos

Durant els bombardejos a la ciutat la gent s'intentava refugiar de les bombes a qualsevol lloc que els protegís, com a mínim, de la metralla i les escombraries que es formaven a l'hora que aquesta esclatava contra el sol. Un dels emplaçaments públics coneguts on la gent es dirigia per protegir-se dels projectils són les vies del metro, en el cas de L'Hospitalet, la parada de metro de Santa Eulàlia, que en aquell temps era el final de la línia 1 del metro actual. Cal esmentar que als anys 30 les vies del metro eren semi-descobertes pel que la gent també s'amagava dintre de

les pròpies dependències del metro i, fins i tot, dins els tallers d'aquests (on és possible que encara romanguí alguna evidència d'aquests fets).

La memòria oral també relata que els ponts s'utilitzaven amb aquesta funció i que, fins i tot, era davant de l'estació de metro de Santa Eulàlia on es va construir una estructura durant la Guerra Civil amb aquest objectiu, però actualment aquesta ha desaparegut.

Fig. 10, Entrada del metro de Santa Eulàlia

Font: trenscat.com

Fig. 11, Entrada del metro de Santa Eulàlia per Riera Blanca.

Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 12, Via del metro que circula per l'exterior.

Font: trenscat.com

Fig. 13, Interior del metro.

Font: trenscat.com

4.3- Localització dels refugis antiaeris

Tot i estar més que demostrada la importància que van tenir els refugis antiaeris a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat durant la Guerra Civil, sembla que no hi ha hagut mai un interès genuí per part de l'Administració ni pels centres de recerca per recuperar aquests espais històrics. Malgrat això, gràcies als treballs de diversos historiadors com Ariadna i Josep Ribas, Agustín Castellano, Inocencio Salmerón i Oriol Valls, i de veïns dels barris, s'ha aconseguit recuperar i preservar una part de la memòria d'aquests emplaçaments.

Com s'ha esmentat a l'apartat de metodologia (*veure pàgina núm. 4*), els estudis realitzats prèviament dels refugis antiaeris a L'Hospitalet de Llobregat han estat desenvolupats des d'una base i una visió històrica. Això explicaria el fet que, la poca informació que es podria categoritzar d'arqueològica, té moltes mancances d'aquesta disciplina, pel que ens impedeixen conèixer realment l'organització i el funcionament total d'aquests emplaçaments. A continuació presentarem una sèrie de plànols amb els que s'ha volgut estudiar la localització dels refugis antiaeris que es té constància que van existir, per què es van emplaçar allà, la utilitat real d'aquest i la relació que tenien amb la societat i el paisatge.

Per començar amb aquests estudis, primer s'ha realitzat un plànol general on es troba indicat amb un punt l'emplaçament on s'ha localitzat el refugi i, pel color del punt, el barri al que pertanyia (*veure annex 20*). Per tal d'aclarir ben bé la localització d'aquests s'ha delimitat en lila la frontera de L'Hospitalet i s'han dibuixat els límits dels barris on es té constància de l'existència d'algun refugi. Gràcies a la realització del mapa es pretén donar una visió general de la situació d'aquestes construccions a la ciutat, a més d'un recompte ràpid del nombre de refugis antiaeris que es va construir per barri¹³. En general es pot observar una clara acumulació de construccions en les zones de La Torrassa, amb un total de 14, i Collblanc amb 11 localitzacions. També podem observar que als barris més propers a aquests dos, Santa Eulàlia i La Florida, els seus refugis antiaeris es troben localitzats a les zones més properes als districtes de Collblanc i Torrassa. Per altra banda, en el referent als barris de Sanfeliu, Les Planes, Can Serra, el Centre i Sant Josep, en comparació tenen molt pocs refugis antiaeris i força dispersos els uns dels altres (menys a les zones de Sant Josep i Les Planes que els quatre que hi ha localitzats es troben molt propers). Aquesta distribució ens assenyalaria que la zona més bombardejada de tota la ciutat va ser la

¹³ Aquestes dades es poden trobar a la llegenda situada a la part inferior dreta del plànol on, al costat del nom del barri, hi ha un número que indica la totalitat dels refugis antiaeris dintre dels límits de cada zona.

dels barris de Collblanc i La Torrassa, pel que va ser necessari construir un major nombre de refugis antiaeris allà.

En relació amb el plànol anterior s'ha realitzat un mapa que ens indica mitjançant "núvols" de diversos colors les àrees on es concentren la major quantitat d'indícis sobre refugis antiaeris en tota la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat (*veure annex 21*). Podem interpretar aquest plànol de forma que el color vermell ens indicaria les zones amb més concentració d'evidències, després trobaríem les parts assenyalades de color groc, a continuació les àrees verdes i, per últim, les regions acolorides de blau serien les que tinguessin en el seu interior una menor quantitat de refugis antiaeris. Gràcies a aquest mapa podem apreciar una gran zona de concentració assenyalada de color vermell en la part central-baixa del barri de La Torrassa i una segona zona de concentració, ja menys intensa la qual es troba indicada de color verd-groguenc, a la part est molt propera al barri de La Torrassa. Per últim trobaríem dues zones de color verd que ens mostrarien dos petits nuclis de concentració, un a la zona oest del barri de La Torrassa composta per 3 refugis antiaeris i una altra, també composta per tres evidències, situada al barri de Sant Josep.

Retornant al primer mapa, s'ha realitzat una versió d'aquest però substituint els cercles de colors pels números que se'ls hi ha designat a cada refugi antiaeri en concret (igualment respectant el color que indica a quin barri pertanyen), per tal que, d'aquesta forma, sigui molt més fàcil i ràpid poder localitzar l'emplaçament d'un refugi en concret (*veure annex 22*). S'ha optat per fer una distinció entre el primer mapa i aquest degut a que, tot i ser molt semblants, han estat realitzats amb objectius diferents: El primer per indicar la concentració i l'emplaçament general de les construccions i, el tercer, per concretar quin refugi antiaeri es trobava en cada lloc de forma que es pogués relacionar directament amb la base de dades realitzada amb anterioritat.

A continuació s'ha volgut fer una distinció entre els refugis antiaeris que han aparegut anomenats a les carpetes, emmagatzemades a l'Arxiu Històric de L'Hospitalet, que van ser reutilitzades per emmagatzemar documents de la teòrica construcció d'aquests durant l'any 1938 i la resta que ja es coneixien de treballs previs (*veure annex 23*). A la part superior dreta trobem la llegenda del plànol, on en blau claret estan indicats els refugis que no apareixen anomenats en les carpetes de 1938 i, de color taronja, els que sí que apareixen en els documents de l'Arxiu. La raó de realitzar aquesta diferenciació és perquè al 2015 l'historiador Oriol Valls ja va realitzar un mapa situant els refugis antiaeris que es trobaven indicats a les portades de les carpetes trobades als arxius (*veure annex X*) i el que es volia aconseguir amb aquest és l'actualització del realitzat llavors afegint, a més a més, la resta que no s'havien situat en el seu

moment. És important aquest mapa ja que també ens podria estar marcant (aproximadament) els refugis antiaeris que van estar construïts per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet de Llobregat dels que van ser edificats per iniciativa dels ciutadans. Tot i això, òbviament no es pot afirmar amb seguretat ja que es tenen molt poques dades i evidències sobre aquestes construccions, les carpetes només ens indiquen sobre els refugis teòricament construïts al 1938 i no tenim més informació sobre si aquesta Junta en va construir d'altres abans o després d'aquest any. Per tant, aquest mapa pot servir com a referència per a futurs estudis però sempre tenint en compte que la falta d'informació condiciona la veracitat de les dades i que s'hauria de poder treballar, ja en base a una metodologia arqueològica amb més recursos des d'organitzacions ben preparades com l'Ajuntament i/o l'Administració per poder ampliar i ratificar aquesta informació.

Un altre dels plànols realitzat és el que indica en quins refugis s'han descobert evidències reals de la seva existència, fonamentalment en base a arribar a trobar les seves estructures (*veure annex 24*). Trobem la llegenda del mapa a la part superior dreta d'aquest on ens indica que els cercles de color gris corresponen a les localitzacions on no s'han trobat cap tipus d'evidència física de que allà hi hagués un refugi i, els de color taronja (en total només 9) pel contrari reflecteixen els emplaçaments on sí que s'han pogut observar aquests. S'han donat tres casos en els quals s'ha detectat clarament els refugis: ja sigui degut a que aquests romanen en peu, com és el cas del refugi del torrent de Can Nyac, degut a obres de construcció d'edificis on s'hagin destapat aquests o, pel contrari, per accions on l'objectiu principal era localitzar aquests com va ser el cas d'un mandat que va realitzar el Parlament de Catalunya on es demanava que es localitzessin aquests i a L'Hospitalet van trobar quatre (a la Plaça Espanyola, a la cantonada del carrer París amb Rafael Campalans, al carrer Rosselló núm. 70 i al carrer Mossèn Jaume Busquets núm. 16)¹⁴. Aquest plànol s'ha tingut en especial consideració a l'hora de realitzar les prospeccions arqueològiques per tal de comprovar si encara existeixen evidències en aquests emplaçaments que indiquin d'alguna forma l'existència dels refugis antiaeris.

Per últim, trobem un mapa on únicament s'ha volgut representar les dades de: els refugis antiaeris assenyalats en el plànol de 1940 i els emplaçaments on es sap que s'han trobat evidències físiques de l'existència d'aquestes construccions (*veure annex 25*). La llegenda es troba situada a la part superior dreta del mapa, on es pot observar que els cercles de color blau fort indiquen els emplaçaments on es va assenyalar al 1940 que hi havia un refugi i, pel contrari, els marcadors taronges apunten els llocs on s'han pogut observar les estructures dels refugis

¹⁴ Rueda, J.; Reyes, V. (dir.), *Pluja de bomber a L'Hospitalet, Hospitalet de Llobregat*, IES Eugeni d'Ors, 2008.

antiaeris. S'han escollit aquestes dues fonts d'informació per representar-les en un plànol degut a que són les dades més "modernes" i fiables que es tenen sobre aquestes edificacions, ja que pel que fa a les evidències físiques la informació té entre 10 i 15 anys d'antiguitat i, en el referent a la localització de refugis pel Govern franquista, aquesta data del 1940. La resta d'informació recuperada ja es troba compresa entre els anys de la Guerra Civil i, tot i que és cert que força memòria oral es va recopilar als anys '80, no es tenen dades de si encara existien aquelles estructures ni on es trobaven localitzades. Per tant, aquest plànol ha estat realitzat amb l'objectiu de, en el cas de poder seguir estudiant i recuperant aquestes edificacions en un futur, tenir assenyalats els emplaçaments d'on es té la informació més recent que corrobore la seva existència i, d'aquesta manera, poder enfocar les noves investigacions a aquestes localitats en concret ja que és on hi ha més possibilitats que es puguin descobrir els refugis antiaeris.

Gràcies a la realització d'aquest sis mapes s'han pogut observar i interpretar una sèrie d'evidències que ens apropen a la realitat sobre la construcció dels refugis antiaeris a la ciutat, per què es van edificar en aquestes zones i la utilitat genuïna que va suposar això per a la població. Primerament cal dir que, tot i que en els plànols estiguin marcats 39 emplaçaments on teòricament hi ha dades sobre l'existència d'algun refugi antiaeri, això no vol dir que cadascuna d'aquestes localitzacions correspongui a un refugi individual, sinó que és probable que algunes d'aquestes senyalitzacions realment pertanyin a la mateixa construcció (sent aquestes diferents entrades i/o respiradors). Tenint en compte la premissa anterior, podem observar en els plànols realitzats que hi ha una sèrie d'indrets en els barris de Collblanc i La Torrassa que es troben extremadament propers els uns dels altres, només a un carrer en paral·lel de distància, que ens podrien fer sospitar que realment es tracten de diferents entrades d'un mateix refugi i no de construccions individualitzades. Aquests emplaçaments als que ens referim són, a la zona de Collblanc, el refugi número 3 situat a la cantonada del carrer Rafael Campalans amb el carrer Fortuny (potser també podria estar relacionat el refugi número 4 al carrer Progrés núm. 68) i el refugi número 10 localitzat entre la intersecció dels carrers París i Rafael Campalans. Pel que fa al barri de La Torrassa trobem tres d'aquestes agrupacions: una molt propera a la zona de Collblanc formada pels refugis núm. 16 (Passatge de la Concepció) i el núm. 15 (Plaça dels Pirineus), la següent es trobaria al centre del barri compronent les localitzacions del carrer Rafael Campalans núm. 109 (numerada amb el dígit 17) i del carrer Santiago Apòstol núm. 40 (denominada com número 19 al llistat), per últim trobem els refugis del carrer Mossèn Jaume Busquets núm. 16 i el del carrer Santiago Apòstol núm. 82 que es troben localitzats paral·lelament l'un de l'altre (juntament amb aquests podria estar relacionat el situat a la Ronda de la Torrassa núm. 123-129). Ara per ara només es relacionen els cinc grups comentats

anteriorment a causa de la seva evident proximitat, tot i això no es descarta que en un futur (i gràcies a diversos estudis arqueològics) s'arribin a trobar altres connexions directes entre diversos emplaçaments que per ara no es pot arribar a considerar si són construccions individuals amb una sola entrada o es troben connectades amb altres evidències.

Quelcom que se'ns passa pel cap a l'hora d'observar la distribució que se'ns presenta dels refugis antiaeris a la ciutat és el perquè es troben la majoria agrupats en dues zones, un total de 24, i els 15 restants distribuïts entre set barris. Això és degut a que als anys '30 el centre neuràlgic de la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat es trobava comprés entre els barris de Collblanc i La Torrassa, sent aquestes les zones amb una concentració poblacional major, amb nuclis d'habitatges més intensos i extensos, sent àrees on es trobaven localitzades les seus de les entitats polítiques, etc.. En resum, on la ciutat es desenvolupava plenament. Totes aquestes característiques feien d'aquesta zona un dels objectius principals de l'aviació italiana, pel que s'entén que la necessitat de construir refugis antiaeris en aquestes dues barriades era major que en altres zones de la ciutat. També s'ha de tenir en compte que en aquests nuclis no hi havia una zona de camps de conreu propera on la gent es pogués refugiar dels projectils, pel que a l'hora dels atacs realment la única opció que es tenia era o amagar-se a casa o en un refugi antiaeri. Tot això sens dubte va provocar la construcció d'un nombre molt elevat d'aquestes estructures en aquests barris ja que era necessari oferir protecció en temps de crisi a un nucli tan extens de població encara que fos de forma casolana.

En el referent a la resta de la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat, òbviament també hi havia nuclis poblacionals amb barriades i diverses edificacions d'habitatges i indústries, però aquestes tenien una mida molt més reduïda que el centre històric de la ciutat i no estaven freqüentades per un nombre de persones tan elevat. A més a més, en aquestes àrees es podien trobar diverses masies i molts camps de conreu ja que l'agricultura era un dels motors econòmics principals de L'Hospitalet de Llobregat tant per abastir la seva pròpia població com per comerciar amb els aliments a altres regions properes com per exemple Barcelona. Per tant, aquestes dades ens podrien indicar que la necessitat de construcció de refugis antiaeris en la resta de barriades era molt menor ja que, tot i que caiguessin projectils no eren l'objectiu principal dels bombardejos i, tal com havia aconsellat la Junta de Defensa Passiva, la gent podria optar per amagar-se als camps de conreu en cas d'atacs aeris. També s'ha de tenir en compte que al tractar-se de nuclis poblacionals considerablement més petits no era necessari tant volum de refugis antiaeris ni segurament hagi hagut la intenció de destinar molts fons per a la construcció d'aquest pel que, tot i que algun s'hagués arribat a construir, la majoria segurament estarien edificats en propietats privades i de forma total voluntària i casolana. Per últim, cal recordar que hi havia un

bon nombre de diverses indústries repartides per tota la ciutat i que aquestes acostumaven a tenir un refugi antiaeri propi per tal de protegir tant als seus treballadors com als parents d'aquests, pel que aquests emplaçaments podrien haver estat una de les primeres opcions a recórrer a l'hora d'amagar-se de les bombes si tenies la sort de tenir una fàbrica propera a la teva casa.

No ens hem de descuidar dels altres barris de la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat els quals, a dia d'avui, no s'ha pogut assenyalar en concret cap evidència de refugi antiaeri, fet que no vol dir que realment no hagin existit, sinó que simplement no s'han pogut documentar fins al moment. El perquè no s'han trobat evidències de refugis a aquestes zones pot ser degut a que es tracta d'àrees amb una menor quantitat d'habitants, força llunyanes al nucli neuràlgic de la ciutat, compostes principalment per camps de cultiu, etc... pel que els atacs aeris no els hi afectarien tant directament i no tindrien una necessitat tant gran de construir-los. Un exemple d'això és la barriada de Can Pi, situada actualment a la zona de "Granvia sud", en la qual es sap per la memòria oral que hi havia un refugi antiaeri, segurament proper a l'estació de tren, però del qual es desconeix actualment la seva ubicació exacta.

Per finalitzar amb la interpretació d'aquests plànols, cal esmentar que, tot i que a dia d'avui s'ha pogut recuperar informació sobre l'emplaçament, la construcció i la utilització d'alguns refugis antiaeris que es van edificar durant la Guerra Civil a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat, segurament s'haguessin realitzat molts més refugis dels que tenim constància actualment. El més probable és que la majoria d'aquestes construccions de les que no tenim notícies directes de la seva existència estiguessin situades a les zones de muntanya, o a l'interior d'habitatges privats, pel que (en qualsevol dels dos casos) el més probable és que haguessin estat reutilitzats com a allotjament després de la Guerra Civil i potser actualment encara es poguessin recuperar algunes d'aquestes construccions.

4.3.1- Prospeccions

Una vegada recopilada tota la informació possible sobre els refugis antiaeris a la ciutat, i realitzats i interpretats els mapes on s'han situat les 39 evidències localitzades, es van dur a terme una sèrie de prospeccions per tal de poder comprovar si encara figurava quelcom d'aquestes estructures a l'actualitat que ens poguessin aportar alguna pista de quins refugis es conserven a dia d'avui.

En total es van realitzar tres prospeccions, la primera enfocada als barris de La Torrassa i Collblanc amb l'objectiu de poder estudiar les localitzacions indicades en les portades de les carpetes que van estar reutilitzades al 1938 per guardar documentació relacionada amb la construcció de refugis antiaeris per part de la Junta de Defensa Passiva. A la segona prospecció es va voler visitar els emplaçaments on teòricament hi havia situat un refugi antiaeri en els barris que no composaven el centre neuràlgic de la ciutat i estaven enfocats a un comerç dedicat a la agricultura i la indústria (Sanfeliu, el Centre, Can Serra, Sant Josep, Les Planes). Per últim, la tercera prospecció va consistir en anar a estudiar la resta d'emplaçaments que no havia donat temps d'estudiar en les dues prospeccions anteriors (barris de La Florida, Santa Eulàlia i alguns emplaçaments de Collblanc i La Torrassa).¹⁵

Tot i que la realització d'aquestes 38 prospeccions no ha aportat dades esclaridores sobre l'estat actual d'aquests refugis antiaeris no hem d'oblidar que la falta d'evidències també és quelcom a considerar i que ens aporta informació sobre aquests. En aquest cas la falta d'estructures ens ha portat a reflexionar sobre diverses possibles causes que explicarien el per què no es conserva cap tipus d'evidència a la ciutat sobre aquestes construccions. La primera és que realment podria ser que no s'arribessin a construir tants refugis com en teoria es tenen registrats per la falta de pressupost i mà d'obra, tot i que aquesta opció no es creu molt viable ja que els veïns recorden que hi havia molts refugis distribuïts per tota la ciutat. Una altra possibilitat és que aquests sí es van arribar a edificar però de forma tan precària que l'estructura consistiria en un orifici gran al terra per resguardar-se, el qual no estaria adequat a les necessitats bàsiques (llum, aigua, ventilació, etc...), pel que per la seva fragilitat no s'han conservat fins a dia d'avui. També és molt probable que diversos refugis antiaeris es trobin actualment sent reutilitzats per veïns del barri a causa d'interessos totalment personals com: conversió d'aquests en magatzems, soterranis, depenent de la mida en habitatges sencers, etc... pel que l'estructura d'aquests podria haver estat totalment modificada. Per últim, no s'ha d'oblidar que per desgràcia una de les causes

¹⁵ A l'annex 26, pàgina 68, trobareu la informació detallada sobre la realització de cada prospecció.

principals de la desaparició d'aquestes estructures és per raons urbanístiques (com va ser el cas del refugi antiaeri del carrer Juan de Toledo núm. 27 o, segurament, del carrer Occident núm. 18), ja que moltes vegades quan en una obra es troben aquestes construccions s'opta per destruir-les en comptes de conservar-les. Això és degut a que no es té una conscienciació general de la importància de recuperar aquest tipus de patrimoni, i per tant el nostre passat, ja que sinó es faria un estudi arqueològic a aquest abans de llençar-lo a terra o, si l'emplaçament ho permetés, es podria arribar a museïtzar.

6- Conclusions

Està més que demostrat que el conflicte bèl·lic de la Guerra Civil va afectar directament a la totalitat dels habitants de l'Estat Espanyol, tant de forma directa (lluitant als camps de batalla) com de forma indirecta (patint les conseqüències dels atacs aeris i per mar, de la fam i del patiment constant amb el que es vivia). Tot i això, costa de creure que a dia d'avui encara hi ha llocs on no s'estigui treballant per intentar recuperar la memòria col·lectiva d'aquest fet ni les evidències que van deixar, i continuen, gravades en els paisatges actuals.

En el cas de la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat s'ha volgut investigar amb aquest treball tot allò que tingui relació amb els refugis antiaeris construïts en aquest període en concret, però sobretot determinar la localització d'aquests sobre mapa i recopilar indicis de que a dia d'avui segueixen existint.

Com s'ha comentat al llarg del treball, L'Hospitalet de Llobregat va patir molt directament les conseqüències dels bombardejos degut a que els objectius militars situats a la ciutat eren un dels blancs principals de l'aviació franquista. A més a més, la gran concentració d'entitats polítiques contràries al règim i la immediata proximitat a la Ciutat Comtal va suposar una condemna segura de les tropes colpistes cap a la població, la qual va passar a ser atacada des de l'aire pràcticament amb la mateixa intensitat que Barcelona. Aquests fets van provocar el pànic entre els veïns i la construcció de refugis antiaeris a partir de 1937, sobretot entre els barris de Collblanc i La Torrassa, centres neuràlgics de la ciutat en aquell moment. L'edificació d'aquests en un primer moment havia de realitzar-se a càrrec de la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet però, gràcies a la consulta de les actes municipals compreses entre 1936 i 1939, s'ha pogut observar que realment aquesta institució va tenir un paper totalment secundari ja que aquesta, fins i tot, posava en dubte la seva funcionalitat i aconsellava a la gent que s'amaguessin als camps de conreu. Finalment el veritable pes de la construcció dels refugis antiaeris va recaure en la població de la ciutat, que de forma voluntària es va dedicar a construir-los en emplaçaments propers a les seves cases, fins i tot moltes vegades dintre d'aquestes, per tal de tenir-los el més a mà possible.

Un dels problemes principals a l'hora de realitzar un refugi eren les fonts de finançament ja que, tot i que la Junta de Defensa Passiva intentava aportar amb el que podia, les despeses acabaven caient en mans de la població. És per aquest fet que es creu que la majoria de refugis antiaeris a la ciutat van estar construïts en base a tipologies de:

1. Reutilització d'espais naturals, sobretot a les zones més perifèriques de la ciutat on hi havia forces desnivells de terra.
2. Construccions en habitatges privats, els quals estarien realitzats de forma molt simple per tal d'acollir a un nombre reduït de persones.

Tot i això, es van realitzar molts altres models de refugis antiaeris, sobretot per part de les entitats polítiques i per les diverses indústries que es localitzaven per tota la ciutat. Aquestes, teòricament, s'edificarien amb unes millors bases tècniques i constructives ja que tindrien un pressupost major per a la seva realització.

Gràcies a la informació recopilada, en total s'han pogut localitzar sobre plànol un total de 39 refugis antiaeris construïts per tota la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat. Malgrat això, aquesta dada ens fa reflexionar sobre una dicotomia: es té per segur que el nombre de refugis antiaeris a la ciutat va ser molt més superior que no només aquests 39, dels quals, per desgràcia, no es té informació sobre la seva existència però, a la vegada, és molt probable que alguns dels refugis antiaeris assenyalats en els plànols no s'haguessin arribat a construir mai. Aquest és el cas de les carpetes trobades a l'Arxiu Històric realitzades per la Junta de Defensa Passiva al 1938, ja que realment la única informació que van aportar va ser una adreça i, com a molt, una anotació amb la confirmació de l'aprovació del projecte per part del grup institucional. Per tant, en el cas anterior, per falta de dades, no es pot confirmar l'existència d'alguns emplaçaments ja que es considera que es té massa poca informació sobre aquests refugis (i més tenint en compte la poca implicació que va tenir la Junta de Defensa Passiva amb aquestes construccions, fet que portaria a pensar que moltes idees de projecte es van quedar en l'aire). Així doncs, és necessari seguir treballant per poder recopilar informació que ens porti més indicis d'aquestes construccions i ens serveixin per poder acabar de confirmar aquestes localitzacions. Amb aquests objectius es van dur a terme una sèrie de 38 prospeccions pels emplaçaments estudiats amb anterioritat al plànols de situació i concentració. Primer es va visitar els barris on hi ha una major concentració de refugis i després els altres on s'han pogut localitzar amb menys quantitat i de forma dispersa. Malauradament els resultats dels treballs de camp han sigut força decebedors ja que no s'han trobat moltes evidències clares de que aquestes estructures se segueixin conservant . Tot i això, la falta d'evidències superficials no és quelcom definitiu que ens indiqui que realment ja no es conserva cap, sinó que les entrades a aquestes estructures s'han tapiat completament i que aquestes edificacions han estat oblidades tant per l'Ajuntament com per bona part de la seva població. Un exemple de que és totalment viable la descoberta de refugis antiaeris a la ciutat és que, fins al dia d'avui, s'han trobat un total de 3 estructures completes de refugis antiaeris:

1. Una al barri de Sant Josep (la qual tot i que es va destruir per les obres és probable que encara resti quelcom).
2. Una altra al barri de Collblanc sota la plaça de la Marquesa (aquesta es troba en perfecte estat però tancada al públic i sense cap projecte d'investigació vigent).
3. L'última, al barri de Sanfeliu, la qual es troba totalment abandonada però actualment es pot anar a visitar.

En base a totes les evidències recopilades una vegada realitzat aquest treball ens agradaria proposar, ja de cara a futurs projectes, una sèrie de directrius per on es podria començar a estudiar aquests emplaçaments en concret. Primer de tot, òbviament, seria centrar-se en recuperar els refugis antiaeris dels que ja es té plenament constància que existeixen: el refugi del barri de Sanfeliu (núm. 38 en plànol número 3, *veure annex 22*) i el refugi del parc de la Marquesa (situat a la carretera de Collblanc i denominat amb el núm. 8 al plànol número 3, *veure annex 22*). Una vegada treballats aquests, utilitzaríem el plànol número 6, on es troben indicades tots els emplaçaments on s'ha trobat alguna resta, conjuntament amb els refugis assenyalats pel Govern franquista al 1940. Nosaltres recomanaríem que s'iniciessin les investigacions per les dades més recents, en aquest cas les indicades com a “evidències trobades”, i que sobretot es posés l'accent en aquells emplaçaments on els dos nivells de dades referenciades al plànol (“evidències trobades” i “plànol 1940”) coincideixen. Tot seguit, es podria passar a treballar amb les construccions assenyalades en el plànol de 1940 per acabar de confirmar l'existència d'aquests emplaçaments. Cal aclarir que quan parlem d'estudiar aquestes localitzacions, ens referim a treballar aquestes a fons, inspeccionant en profunditat els terrenys, fent cates arqueològiques i aplicant diverses tècniques d'estudi com, per exemple, anàlisis de tomografies al terreny (ja que des d'un nivell “usuari” no es pot aprofundir més en aquestes construccions del que s'ha treballat en aquesta investigació).

En conclusió, el patrimoni arqueològic relacionat amb la Guerra Civil Espanyola a la ciutat de L'Hospitalet de Llobregat està completament oblidat per les institucions públiques que haurien de ser les encarregades de recuperar-lo i conservar-lo. Aquest fet provoca una pèrdua directa d'aquest, ja que mentrestant no es conscienciï al veïnat sobre aquest no es parerà de deteriorar i perdre de la mateixa forma que ha succeït amb el refugi antiaeri situat al carrer Juan de Toledo núm. 27, el qual va estar destruït pràcticament en la seva totalitat a l'any 2011. Per tant, tenint l'oportunitat de poder documentar i recuperar aquests emplaçaments és una llàstima que es deixi perdre la història col·lectiva d'aquesta forma tant despreocupada ja que, tot el que es perdi és història que la ciutat mai més podrà tornar a recuperar.

7- Agraïments

En primer lloc voldria agrair al meu tutor, Oriol Dueñas Iturbe, l'ajuda i els consells que m'ha estat donant durant tot el procés de redacció del treball però, sobretot, la paciència i els ànims que em va brindar just a l'inici del treball quan totes les primeres idees de realització d'aquest es van veure anul·lades per falta d'informació i semblava quelcom impossible poder desenvolupar aquesta investigació. També voldria agrair-li a la professora Queralt Solé qui, gràcies a les seves classes d'arqueologia contemporània i moderna, em va transmetre la seva passió per voler recuperar indicis sobre la Guerra Civil Espanyola i, a més, em va inspirar en realitzar un treball focalitzat en treballar els refugis antiaeris.

Per una altra banda, vull donar les gràcies a Lúdia Santacana i Torres i a Manuel Domínguez López, del Centre d'Estudis de L'Hospitalet, per la seva amabilitat, dedicació i ajuda a l'hora de recopilar informació sobre aquests indrets. En aquest sentit també he de donar les gràcies a Agustín Castellano, responsable de l'espai Memorial Democràtic Can Riera i gran expert sobre aquestes construccions, qui em va facilitar bibliografia molt útil per a la redacció del treball. També vull agrair a Pepa Prieto, de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet, l'ajuda a l'hora de consultar totes les fonts documentals necessàries, que no eren poques precisament, per realitzar aquesta investigació sense les quals no hagués estat possible desenvolupar aquest treball.

I, per últim però no menys important, agrair-li al meu pare la paciència infinita que ha tingut amb mi i l'ajuda vital que em va proporcionar a l'hora de realitzar les 38 prospeccions arqueològiques i, a la meua mare, l'ajuda a l'hora de d'analitzar els nombrosos documents de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet i el suport incondicional que m'ha donat en tot moment durant aquest llarg procés.

8- Bibliografia y webgrafia

-Bibliografia:

- Arenas, L.; Domingo, G.; Garcia, L.; Grandel, D.; Aldabó, R. (dir.), *L'Hospitalet de Llobregat : els bombardejos i la defensa passiva a la rereguarda (1936-1939)*, Hospitalet de Llobregat, IES Mercè Rodoreda, 2013.
- Besolí Martín, A., *Los refugios antiaéreos de Barcelona: Pasado y presente de un patrimonio arcano*, Barcelona, Ebre 38, núm. 2, pàg. 1-22, 2004.
- Centre d'estudis de L'Hospitalet, *Història de L'Hospitalet. Una síntesi del passat com a eina del futur*, Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 1997.
- Ferrer, A., *L'H, ciutat bombardejada*, Hospitalet de Llobregat, Canal-h.net, 2009.
- Ramos Ruiz, J.; *Refugi antiaeri número 547. Carrer de Fernández Duró*, Barcelona, ATICS, 2012.
- Ramos i Ruiz, J., *Estat de la qüestió sobre els refugis antiaeris de la Guerra Civil a L'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès)*, Hospitalet de Llobregat, Àtics, 2008.
- Ramos i Ruiz, J., Miró i Alaix, C.; *Els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1973). Una nova visió des de l'arqueologia d'intervenció*, Barcelona, Ex novo: revista d'història i humanitats, núm. 7, Universitat de Barcelona, 2001.
- Ribas Merino, A.; Ribas Vinyals, J., *Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937 - 1939)*, Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet i Generalitat de Catalunya, 2008.
- Rueda, J.; Reyes, V. (dir.), *Pluja de bombes a L'Hospitalet*, Hospitalet de Llobregat, IES Eugeni d'Ors, 2008.
- Salmerón i Vargas, I., *Històries de Collblanc-La Torrassa*, Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat, 2009.
- Valls Pérez, O., *L'Hospitalet, una ciutat amb històries amagades*, Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de L'Hospitalet, 2015.
- *La Generalitat homenatja les víctimes dels bombardejos de la Guerra Civil*, Hospitalet de Llobregat, Radio L'Hospitalet i Canal-h.net, 2008.

-Arxius consultats:

- *Actes municipals de 1936 a 1938*, Arxiu Municipal de L'Hospitalet, última consulta: 12/03/2018.

- *Carpets de 1938 reutilitzades per la Junta de Defensa Passiva de L'Hospitalet*, Arxiu Municipal de L'Hospitalet, última consulta: 21/03/2018.
- Castellano, A., *Refugis antiaeris a L'Hospitalet: recull documental*, Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de L'Hospitalet, 2002.

-Webgrafia:

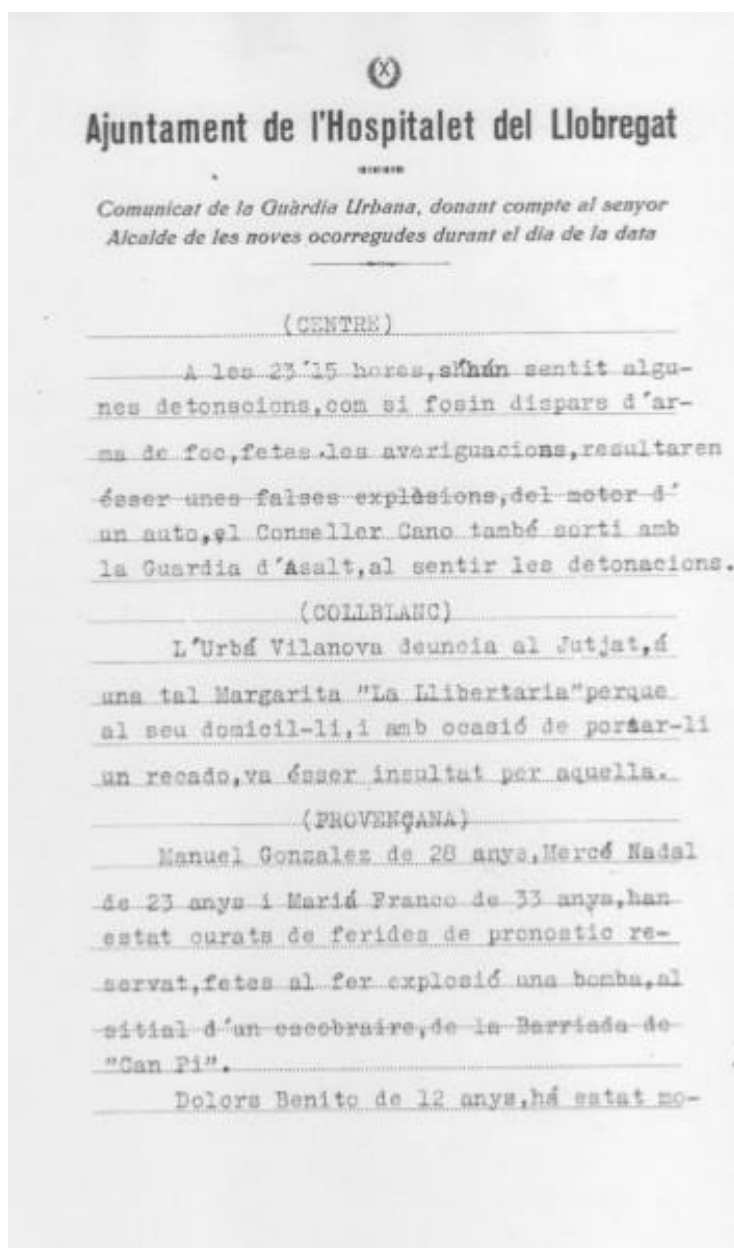
- *L'Hospitalet de Llobregat, imatges retrospectives d'una ciutat:*
<https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com> (última consulta: 01/06/2018)

9- Annexos

-Annex 1. Excel dels refugis antiaeris localitzats utilitzat per realitzar els plànols.

Localització	Barri	Carpetes arxiu	Anotacions a mà	Apareix en el plànol de 1940	Apareix en treballs prèvis	Fotografies/evidències	y	x
1 Occident, 69	Collblanc	Si	Si	Si	No	No	41,373815	2,117577
2 Occident, 18	Collblanc	No	No	No	Si	No	41,374907	2,119594
3 Rafael Campalans-Fortuny	Collblanc	Si	Si	Si	Si	No	41,37392	2,121195
4 Progrés, 68	Collblanc	Si	Si	Si	No	No	41,37324	2,120164
5 Llança, 35	Collblanc	Si	Si	Si	Si	No	41,371893	2,117495
6 Vallparda-Travessera de Collblanc	Collblanc	Si	Si	Si	No	No	41,374609	2,115414
7 Mont-Cotonat-Sort	Collblanc	Si	No	Si	Si	No	41,373229	2,114601
8 Carretera de Collblanc	Collblanc	Si	No	Si	Si	Si	41,375253	2,117581
9 París, 52	Collblanc	Si	No	Si	Si	No	41,371917	2,118306
10 París-Rafael Campalans	Collblanc	No	No	No	Si	Si	41,373251	2,121758
11 Plaça de Guernica	Collblanc	No	No	No	Si	No	41,374328	2,122079
12 Progrés, 123	Torrassa	Si	Si	No	No	No	41,370004	2,122345
13 Plaça Espanyola, 5	Torrassa	Si	Si	Si	Si	Si	41,370724	2,121793
14 Doctor Gregorio Marañon	Torrassa	Si	No	No	No	No	41,369173	2,118741
15 Plaça dels Pirineus	Torrassa	Si	Si	Si	No	No	41,372959	2,123371
16 Passatge de la Concepció	Torrassa	Si	Si	No	No	No	41,373509	2,123489
17 Rafael Campalans, 109	Torrassa	Si	Si	No	No	No	41,371112	2,124004
18 Santiago Apostol, 82	Torrassa	Si	No	No	No	No	41,36948	2,124688
19 Santiago Apostol, 40	Torrassa	No	No	No	Si	No	41,370588	2,123352
20 Doctor Martí i Julià 192-Holanda	Torrassa	Si	No	Si	Si	No	41,3697	2,126935
21 Mossen Jaume Busquets	Torrassa	No	No	No	Si	Si	41,369506	2,123716
22 Ronda de la Torrassa, 123-129	Torrassa	No	No	No	Si	Si	41,368881	2,124431
23 Carrer Rosselló, 70	Torrassa	No	No	No	Si	Si	41,371048	2,126641
24 Montseny, 131 - Passatge de Colom	Torrassa	No	No	No	Si	No	41,369972	2,119562
25 Mas, 135	Torrassa	No	No	No	Si	Si	41,370056	2,117885
26 Metro Santa Eulàlia	Santa Eulàlia	No	No	No	Si	No	41,369486	2,130623
27 Salvador-Isaac Peral	Santa Eulàlia	No	No	No	Si	No	41,367421	2,124474
28 Torre Ubach	Sant Josep	Si	No	No	No	Si	41,364987	2,108499
29 Juan de Toledo, 5	Sant Josep	No	No	No	Si	No	41,364729	2,106952
30 Cal Planta	Sant Josep	No	No	No	Si	No	41,3657	2,113476
31 Matcavalls	Les Planes	No	No	No	Si	No	41,365737	2,108648
32 Llevant	Florida	Si	Si	No	No	No	41,37256	2,108537
33 Refugi de la Granota	Florida	No	No	No	Si	No	41,37346	2,110575
34 Castellbò-Andorra	Can Serra	Si	Si	No	No	No	41,368557	2,100133
35 Plaça del Repartidor	Centre	No	No	No	Si	No	41,361502	2,099899
36 Enric Prat de la Riba, 261	Centre	No	No	No	Si	No	41,360498	2,104655
37 La Farga	Centre	No	No	No	Si	No	41,363051	2,104505
38 Torrent de Can Nyac	Sanfeliu	Si	Si	No	No	Si	41,368184	2,091979
39 Miquel Peiró i Victori	Sanfeliu	No	No	No	Si	No	41,364181	2,09352

-Annex 2. Comunicat de la Guardia Urbana sobre els bombardejos del dia 22 de juny de 1937.

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat

470 muertos resultaron en la explosión e incendio de una fábrica de municiones en Barcelona

Los obreros, creyendo que se trataba de un bombardeo de la Aviación nacional, se metieron en los refugios donde perecieron carbonizados más de 400

Se sospecha que el siniestro haya sido provocado por los extremistas

Paris, 20.—La Agencia Havas comunica desde Perpignan que, según manifestaciones de viajeros llegados de Barcelona en el incendio y explosión de la fábrica de municiones, resultaron 470 muertos.

AUN NO HA SIDO SOFOCADO EL INCENDIO

Perpignan, 20.—Noticias oficiales de Barcelona dicen que todavía no ha podido ser sofocado el terrible incendio declarado en una fábrica de municiones instalada en el barrio de Hospitalet, y que se ha extendido considerablemente alcanzando a una zona de varios kilómetros cuadrados.

Un comunicado oficial dice que el número de muertos pasa de 450.

El fuego adquiere cada vez mayor importancia porque, aunque han acudido los bomberos, no se atreven a actuar, a causa de las continuas explosiones, que ponen en peligro las vidas de cuantos se acercan al foco del siniestro.

Perpignan, 20. — Un viajero llegado a esta población, procedente de Barcelona, ha dado interesantes detalles sobre el incendio de la fábrica de municiones de Hospitalet.

Dijo que el fuego se inició en una gran fábrica de municiones instalada en Hospitalet, en la que trabajaban más de mil obreros y que estaba controlada por el ministerio de Defensa.

Parece que uno de los obreros llevaba un obús ya terminado a uno de los almacenes y, por una imprudencia, se le cayó al suelo, haciendo explosión y provocando el incendio.

El fuego se comunicó rápidamente al ala derecha del edificio, donde las explosiones se sucedieron dados los materiales de que estaba llena.

El pánico entre los obreros fué enorme, y como creyeron que se trataba de un bombardeo de la aviación nacional, acudieron en tropel a los refugios, sin apercibirse de que el edificio estaba siendo destruido por un incendio.

Como el fuego se extendiera por todas partes, los jefes encargados de dar las señales de alarma, para que todos abandonaran el local, huyeron ante el temor de perecer carbonizados, si dar las señales, y esto hizo que los refugios contra aviones se llenaran de trabajadores, quienes, al darse cuenta de la verdadera naturaleza del fuego, se encontraron con que estaba cortada la salida.

Añade el viajero que debieron producirse escenas de terror entre los obreros que estaban en los refugios sin poder salir de aquel horno, y muchos lo intentaron pereciendo entre las llamas.

Se sabe que han resultado más de 400 obreros carbonizados, y hay otro centenar de víctimas a consecuencia de heridas y por asfixia.

El Gobierno rojo ha adoptado severas medidas para averiguar las causas de este espantoso siniestro, pues se teme que se trate de un acto de sabotaje realizado por los extremistas.

"Hoja Oficial del Lunes. Any II, núm. 91, 21.11.1938"

Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

-Annex 4. Construcció de refugis antiaeris per part d'Esquerra republicana.

Font: Portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat.

-Annex 5. Bolletí informatiu sobre l'ús dels camps de conreu com amagatall durant els bombardejos.

Font: Portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat.

En la Ciudad de Hospitalet de Llobregat, a veinte y dos de diciembre de mil novecientos treinta y seis, a las diez y ocho horas, se reunió la Comisión de Gobierno, bajo la presidencia del alcalde, Francisco Martínez Alves, y con asistencia de los Consejeros Regidores de Economía, Defensa, Trabajo, Cultura, Obras Públicas, Servicios Públicos y Abastos, compañeros Xena, Cano, Sánchez, Riús, Piqué, Borca, y López Camacho, al objeto de celebrar sesión ordinaria.

Se da lectura del acta anterior, que se aprueba de conformidad.

Se da cuenta de un comunicado del Sindicato Unico de Trabajadores interesando se desplacen los obreros que trabajan en el derribo de la que fue Iglesia, para dedicarlos a la construcción de refugio aéreo para garantizar la seguridad de los habitantes de la localidad en un caso de ataque aéreo.

El Consejo de Defensa manifiesta que de tener que construirse refugio para la seguridad de los habitantes en las tres barriadas resultaría una obra muy costosa, y difícil para dar cabida a toda la población, y como quiera que a su entender el campo es el que ofrece más garantías, cree que no hay necesidad de construir tales refugios.

La presidencia dice que según informes de los técnicos conocedores de estos problemas han manifestado la inutilidad de construir refugio para la eventualidad de un ataque aéreo por ser Barcelona y los

Acta anterior

Construcción de refugio,

pueblos colindantes, poblaciones completamente indefensas, añadiendo que la mejor defensa está en el campo, donde pueden dirigirse los ciudadanos, y en consecuencia, si los refugios no han de tener eficacia alguna, por lo costosa que ha de resultar su construcción, lo conveniente es prescindir de los mismos, si bien cree que el Consejo de Defensa debería publicar unas instrucciones que tendrían que ser observadas por los habitantes de la población, caso de un ataque aéreo, al mismo tiempo que expusiera los motivos por los cuales se prescindiría de la construcción de los mencionados refugios.

El Consejo de Economía cree conveniente facilitar una entrevista entre la Junta del Sindicato y los técnicos dedicados a esta especialidad, para que en vista de las razones que pudieran exponerse, para patentizar la inutilidad de los refugios, pudiera aquella convencerse de la ineficacia de los mismos, por lo que se acuerda requerir a la Junta del Sindicatoómico de Trabajadores de la Ciudad para que designe una comisión de la misma, que acompañada del Consejo de Defensa de este Ayuntamiento, visite a la Comisión Técnica de Obras y Fortificaciones para que en vista de las razones que pudiera alegar sobre la ineficacia de los refugios contra los ataques aéreos en nuestra localidad, pueda ratificarse o desistir de los proyectos que han motivado la comunicación de que ha tenido conocimiento.

la Comisión de Gobierno.

petició de
declaració
zona de protecció

Se da cuenta de un informe del Con-
sejero Regidor de Sanidad y Asistencia Social
relativo a la petición formulada por
la Cooperativa de Usuarios de la limpieza
pública y domiciliaria de Barcelona, en
méritos del cual se acuerda:

Primer: Desestimar por improcedent
la instancia presentada per Francesc Car-
bonell, durant el període d'informació
pública.

Segon: Declarar zona apte per a l'es-
tabliment de dipòsits de les escombraries
i indústries anexas la compresa entre
la carretera del Prat, camí del Canalot,
camí antic de València i finca Carbonell,
tal i conforme està determinada en el
pla presentada per la Cooperativa, sus-
ceptible, però, de modificació si per les
actuals circumstàncies es fa prescis.

Tercer: Les condicions que s'observaran
seran les següents:

a) Els límits de la zona s'ajustaran
als carrers aprovats en el Pla general
de la població, mantenint-se en l'interior
la urbanització del projecte.

b) El conjunt d'edificacions i instal-
lacions deurà ajustar-se a les directius
fixades per les disposicions legals i totes
aquelles altres que, per millorar les anomena-
des el Negociat de Canalot, per les bases
habitatges i pilges de fermentació, que
fuer a totes elles caldrà el permís de

74

propietat d' Isabel Vilaplana.

Se da cuenta de un informe del Arquitecto municipal, los inconvenientes, y las dificultades existentes para la construcción de refugio para la defensa de la población civil en caso de ataques aéreos, que somete al Consejo para que, con estos antecedentes acuerda lo que estime más procedente.

El Consejero de Defensa manifiesta que la construcción de los refugios anti-aéreos, a más del coste de su construcción, muy elevado, son de poca eficacia en nuestra población, y por este motivo entiende que lo procedente es abstenerse de construirlos.

El Consejero de Obras Públicas dice que ha presentado el dictamen únicamente para que el Consejo tuviera ocasión de producirse en un sentido, u en otro, aunque él por su parte ya está convencido de su ineficacia.

El Consejero de Servicios Públicos propone se construyan subterráneos en las casas que por su altura ofrezcan garantías, a lo que replica el Consejero de Obras Públicas haciendo ver la dificultad técnica de estas obras, y las dificultades económicas, dado el coste que resueltan.

La presidencia propone, como resolución al dictamen presentado, que de acuerdo con la Oficina de Barcelona se publiquen unos Bandos dando consejos a adoptar por la población en caso de ataques aéreos, que se acuerda de conformidad.

Se da cuenta de un informe del Consejero

construcción refugio

instrucciones en caso de ataques aéreos.

sepa valorar a mitja

21

Faculta a l'Alcalde
per a concedir permisos
per ocupació via pública.

Vista d'inspecció
als refugis.

Careixer de la mateixa.

S'acorda en principi facultar a l'Alcalde
President per a que pugui concedir permís
per a ocupar la via pública a determinades
persones, a les quals aquesta ocupació pot
proporcionar-les mitjans de vida.

El Conseller de Defensa, que d'acord
amb el Conseller Regidor de Serveis Pu-
blics havia girat una visita als refugis que
s'estan construint a la barriada de Collblanc,
els constructors dels quals els hi havien in-
teressat la instal·lació de llum pública, i
practicades les gestions oportunes amb la
Companyia d'Electricitat, aquest es dis-
posa a fer-ho, de sol·licitar-ho. L'Ajuntament,
i tenint en compte les observacions fetes pel
Conseller Regidor d'Economia, s'acorda
que els Consellers Regidors de Serveis Pu-
blics, Obres Públiques i Defensa, juntament
amb els tècnics municipals girin una vi-
sita d'inspecció als refugis que es construï-
xen, i que a l'ensum estudiïn la instal·lació
de la llum elèctrica en els mateixos.

I no havent-hi més assumptes a
tractar la Presidència aixeca la sessió, a
les dues hores, deu minuts de comen-
çada, redactant-se la present acta de
quin contingut donu fe.

El Alcalde President

21

Dona compte el Conseller-Regidor d'Obres Públiques de que ha pogut trobar qui per la quantitat de 100 pesetes diàries, transportaria amb camió les terres existents als carrers de Collblanc, procedents dels refugis que es construïssin en aquella barriada, amb una economia, per tant, de 50 pesetes, amb relació al pressupost. presentat pel Sindical de Transports de la localitat, manifestacions que el Conseller-Regidor d'Economia creu que podrien aprofitar-se sense, però, que es contragués cap compromís posterior amb el que es realitzi aquest treball pel preu comentat.

Com sia que el Conseller-Regidor de Serveis Públics creu que abans d'accedir al que demana el Conseller-Regidor d'Obres Públiques seria convenient conèixer la feina que realitzaria aquest contractista diàriament, el Conseller-Regidor d'Obres Públiques informa detalladament de la feina que executaria aquest servei, amb evident economia de formals, que li permeten fer la rebaixa assenyalada, acordant se facultar al Conseller per a que, per durant 8 dies, i com a prova, convingui la prestació d'aquest servei per la quantitat esmentada.

Dona compte també el Conseller-Regidor d'Obres Públiques de que els materials facilitats als que construïssin refugis, importen fins a l'actualitat uns 14.000 pesetes, i com sia que aquesta quantitat

Facultar al Conseller d'Obres Públiques per a que convingui prestació servei Transport d'unes Terres.

propendria subministrar material a refugis.

te' la seva importància, i per altra part es continua demanant el subministre de més materials, demana se l'informi del que té que fer, contestant-li la Presidència que el procedent fora suspendre en el succés el total del subministre amb destí als refugis fins i tant la Junta de Defensa Popular de Catalunya comuniqui que es farà càrrec d'aquestes atencions, o bé indiqui a càrrec de qui na baixa han de fer-se efectives, que s'aprova de conformitat.

Presupost: per a l'adaptació d'edifici franciscaner per a grups escolars.

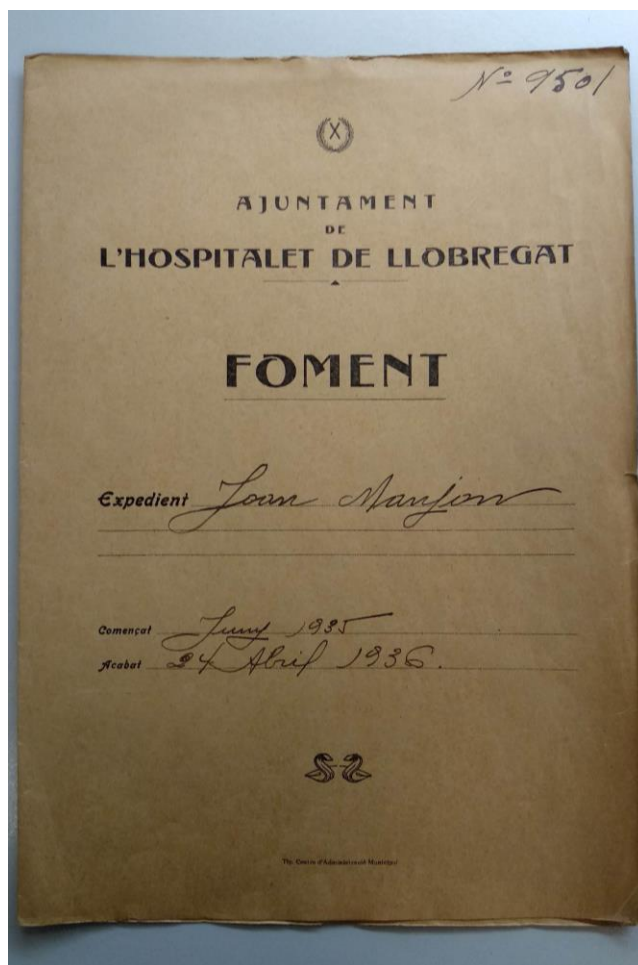
El Conseller Regidor de Cultura fa avinent que el presupost de les Obres d'adaptació de l'edifici ex-Col·legi de les Germanes Franciscanes, per a grups escolars, importa uns 25.000 pesetes, que veu podrien demanar-se de la Conselleria de Cultura de la Generalitat, instruint l'oportú expedient, donant-ne per anabentada la Comissió de Govern amb el preu del Conseller-Regidor d'Obres Públiques de que, sempre que s'hagin de realitzar obres, es faci la petició al seu Departament, a l'objecte de que es pugui formular presupost de les mateixes.

El Conseller-Regidor de Proveïments diu que desitjava explicar la situació de la Conselleria de Proveïments de la Generalitat, per la posició que aquesta adopta, amb referència a l'ajuntament de la Ciutat, però com que li sembla que s'ha introduït quiscuna

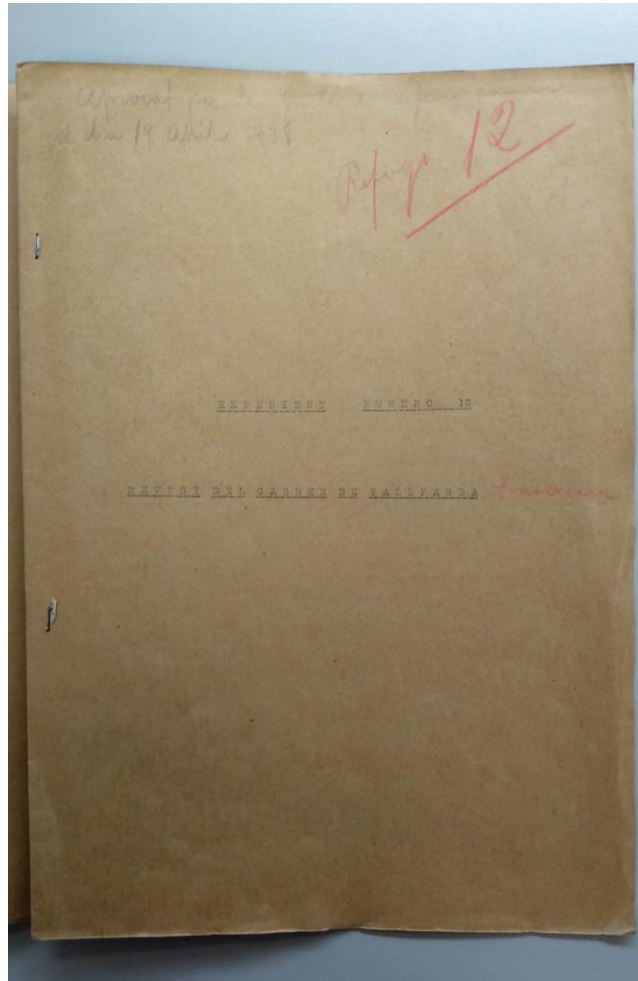
	de Ramaderia. = 16.000'00 pto. = <u>Biblioteca</u> a la Biblioteca Comú, t. c. import- a/c. de la fpa de 31 de desembre de 1936, per diversos subministraments efectuats 1.000'00 pto.
Relatius informe nomenament Administrador Cementiri i anul·lació placa nou presu- post.	Es dona compte d'un informe del Conseller- Regidor d'Obres Públiques proposant el nomenament d'Administrador del Cementiri Municipal amb caràcter interí a favor de Jaume Simón, el qual des- prés de les manifestacions fetes per la Presidència, Conseller-Regidor de Governació, de Cultura i Sani- tat, i el titular del Departament en defensa de l'informe, s'acorda que quedi retirat l'informe i amortitzar per a el nou presupost la placa d'Ad- ministrador del Cementiri Municipal.
Demanant compte rendi- ment arbitri refugio.	El Conseller-Regidor de Cultura i Sanitat demana que se li dongui compte del rendiment pro- duït per l'arbitri creat per la construcció de refu- gio, així com de l'aplicació donada al producte obtingut per l'esmentat arbitri. La Presidència, sense perjudici de les expli- cacions que fugui donar-li la Junta Local de Defen- sa Passiva, manifesta que el producte de l'arbitri esmentat ha sigut destinat, en part, a la liquida- ció de deutes.
Proposant designar funcio- nari per a formar part Bartolomé escolars.	El Conseller-Regidor de Cultura i Sanitat diu que pel funcionari de la Comissió de Bartolomé escolars s'han completat els nomenaments per part de la Direcció General de Cultura de la Generalitat i s'ha interès del Ministeri d'Instrucció Pública la designació del mestre municipal que ha de formar part de la mateixa. Atesa, per a com- pletar el funcionament, de la designació d'un home de la seva confiança que cedeixi de tot el de funcio-

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat. Fotografia realitzada per: Iris Teruel Ferrer.

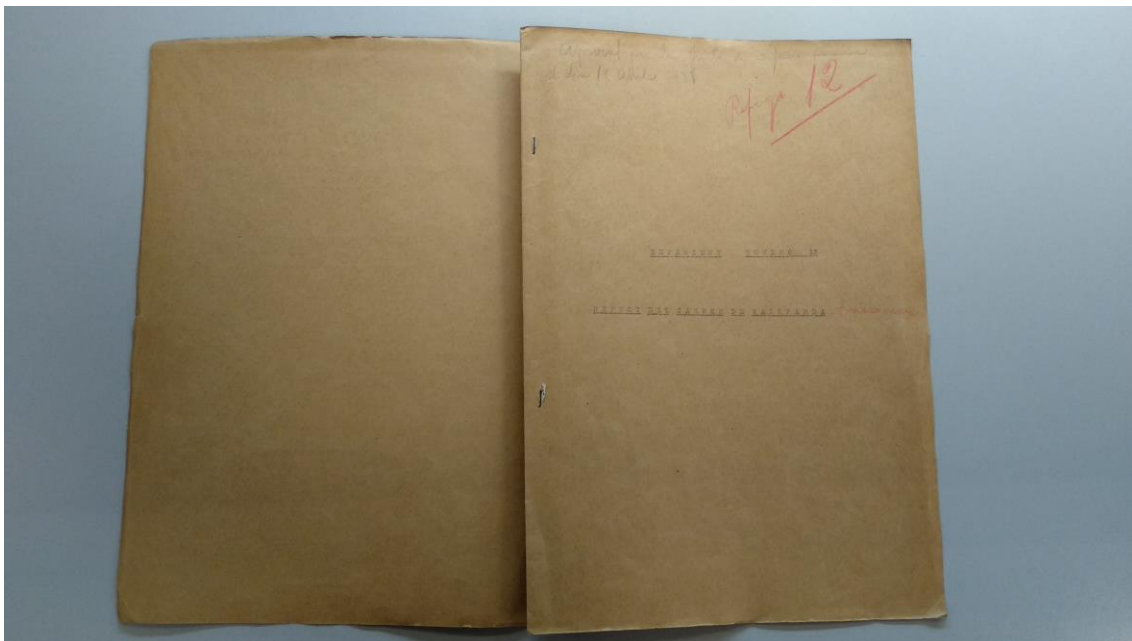
Annex 12. Carpeta reutilitzada a l'any 1938.

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat. Fotografia realitzada per: Iris Teruel Ferrer.

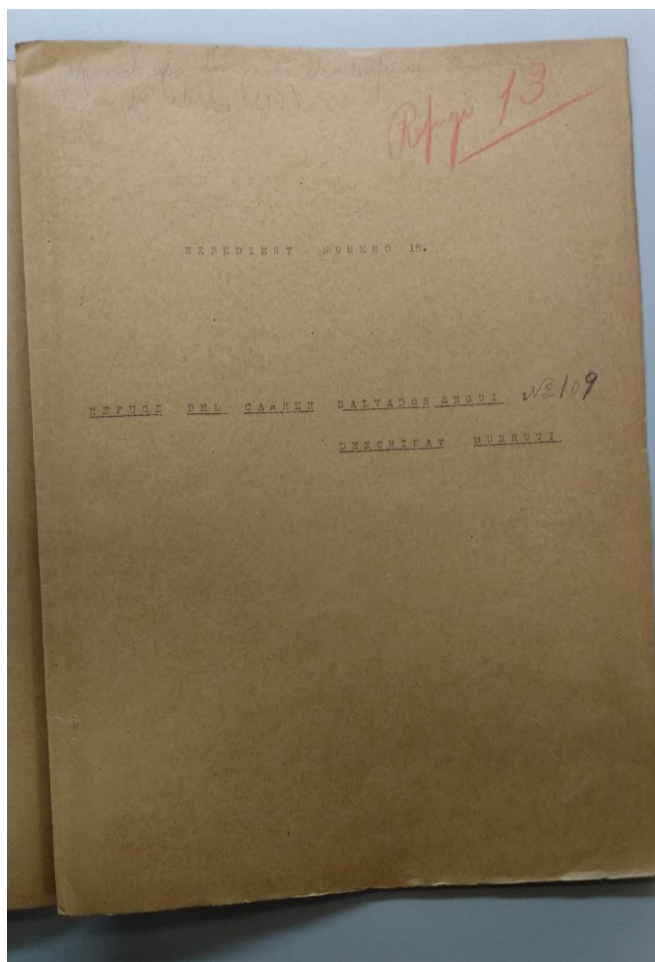

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat. Fotografia realitzada per: Iris Teruel Ferrer.

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat. Fotografia realitzada per: Iris Teruel Ferrer.

-Annex 13. Carpeta reutilitzada a l'any 1938, refugi denominat "Durruti".

Font: Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat. Fotografia realitzada per: Iris Teruel Ferrer.

-Annex 14. Fotografies del refugi antiaeri del torrent de Can Nyac.

Entrada nord del refugi.

Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

Entrada sud del refugi.

Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

Galeria interior.

Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

Passadís bloquejat amb bidons.

Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

Galeries interiors. Font: lhospitaletdellobregat.wordpress.com

-Annex 15. Fotografies del refugi antiaeri de la Torre Barrina.

Entrada cegada del refugi antiaeri

Font: Centre d'estudis de L'Hospitalet de Llobregat

Cambra del refugi antiaeri

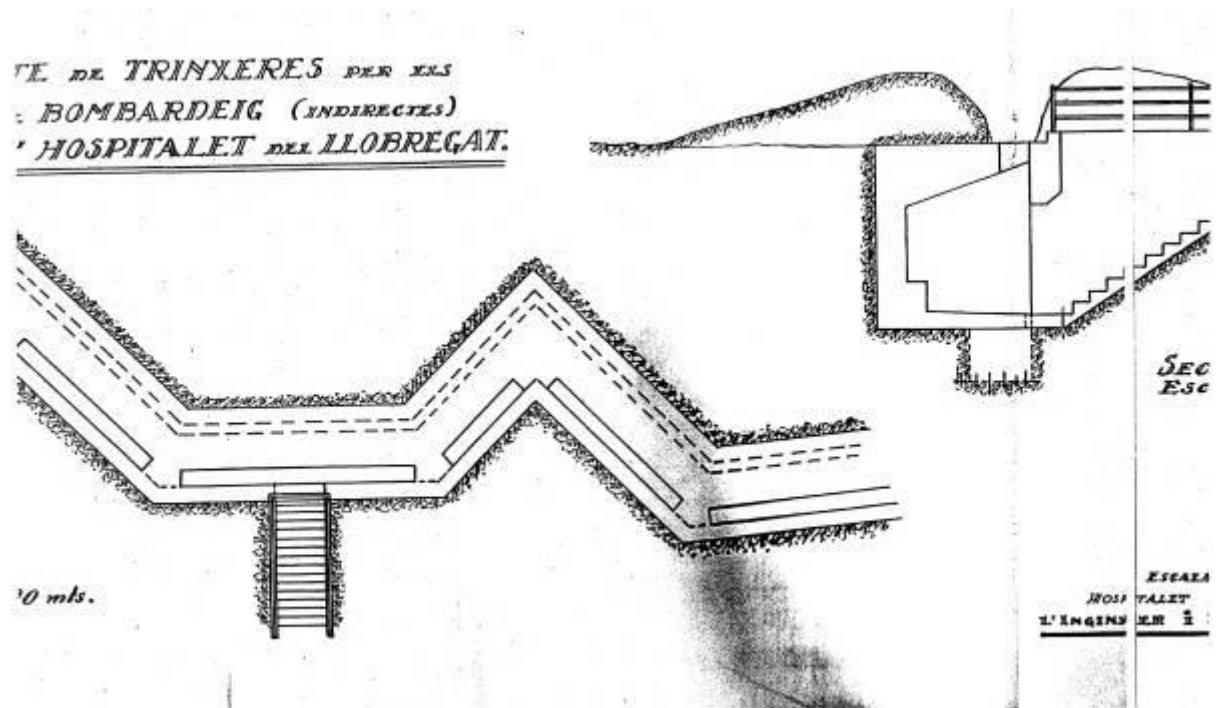
Font: Centre d'estudis de L'Hospitalet de Llobregat

-Annex 16. Mapa franquista de 1940 amb els refugis antiaeris assenyalats.

Font: Treball "L'Hospitalet, una ciutat amb històries amagades", Oriol Valls.

-Annex 17. Plànol de construcció de trinxeres i fotografia.

Plànol de construcció de trinxeres.

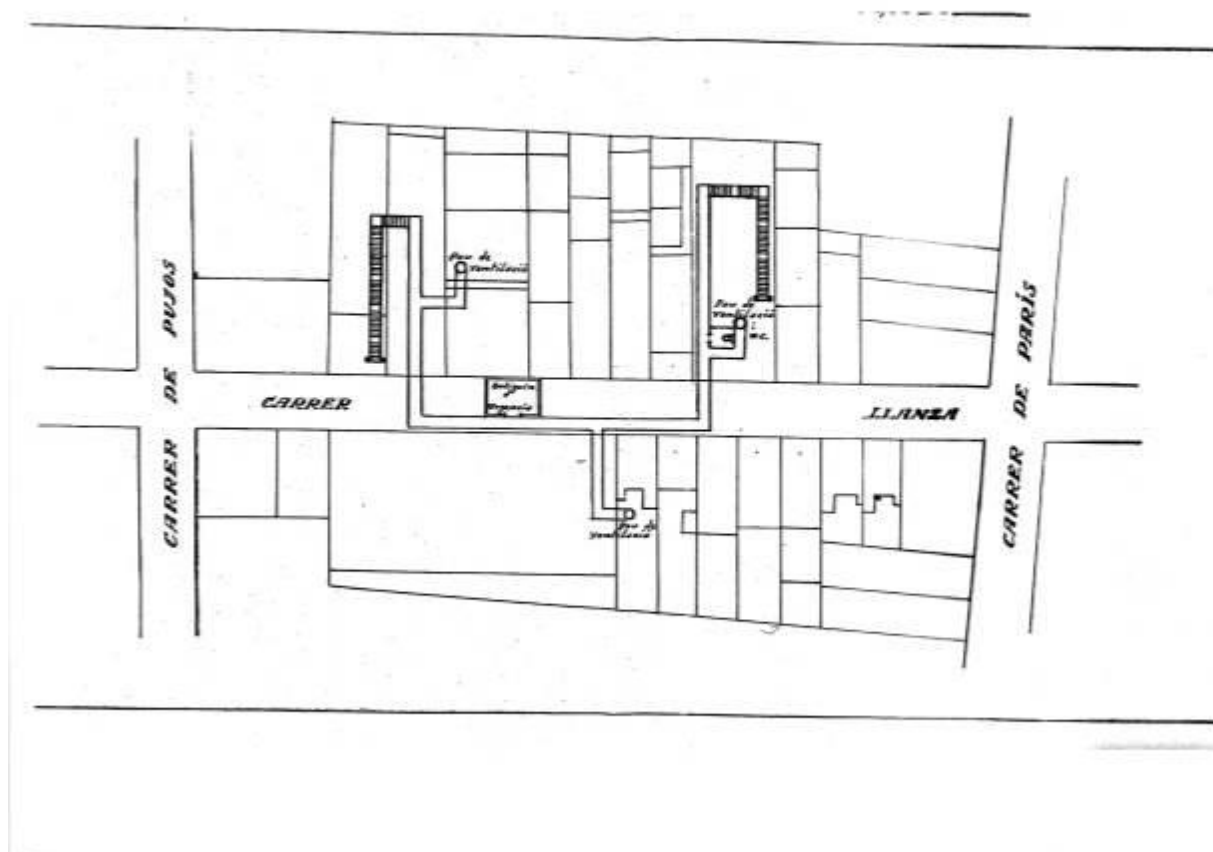
Font: Josep Ribas Vinyas, Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937-1939).

Fotografia d'una barricada a L'Hospitalet, no s'ha pogut determinar l'emplaçament.

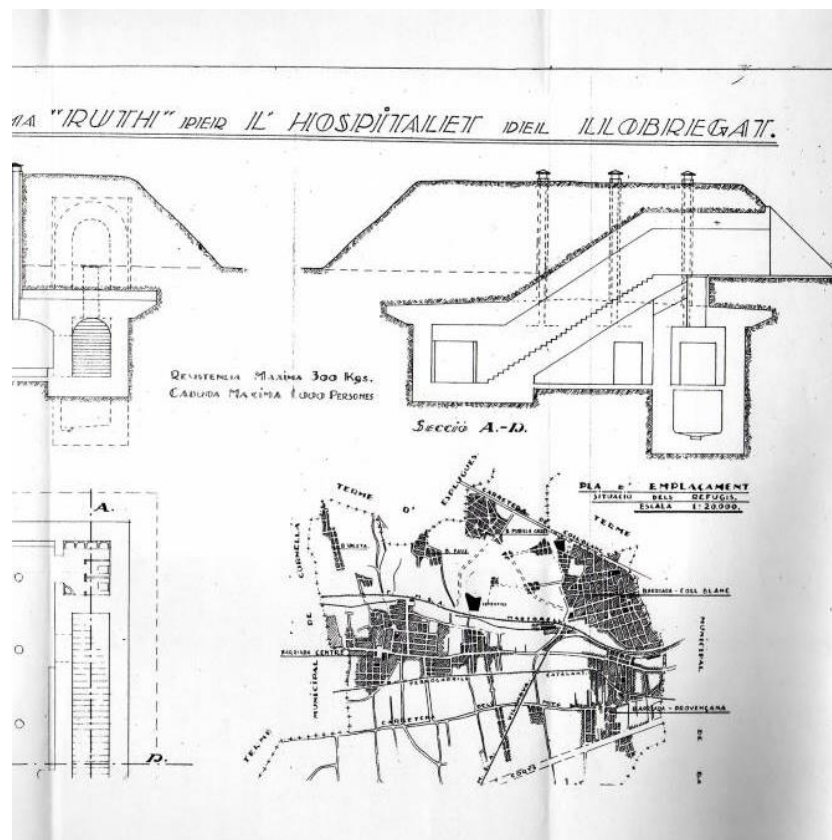
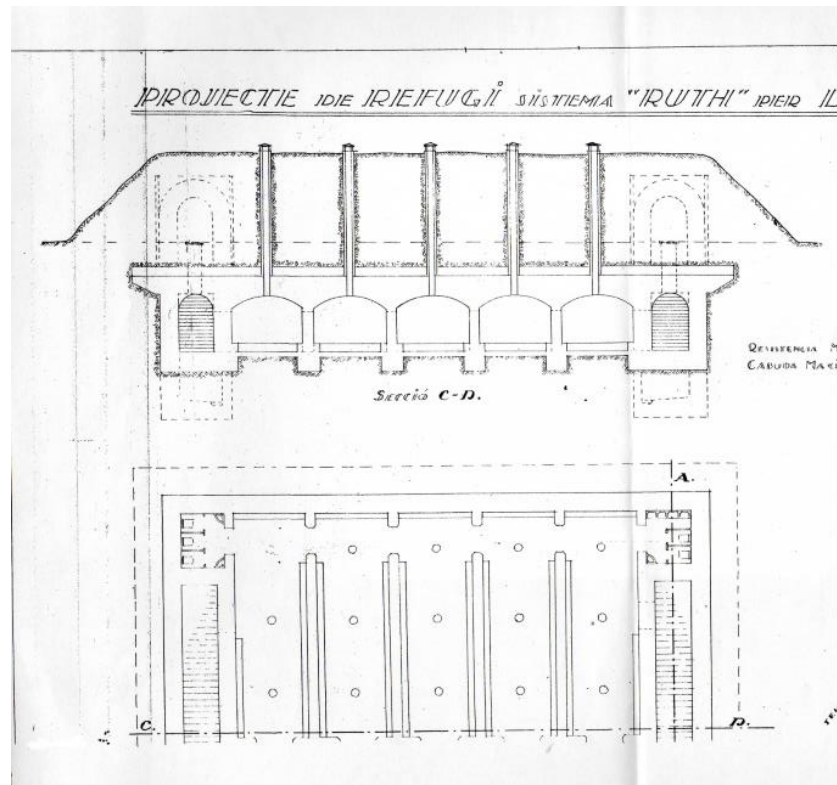
Font: Portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat.

-Annex 18. Plànol del refugi antiaeri situat a l'actual carrer Llança.

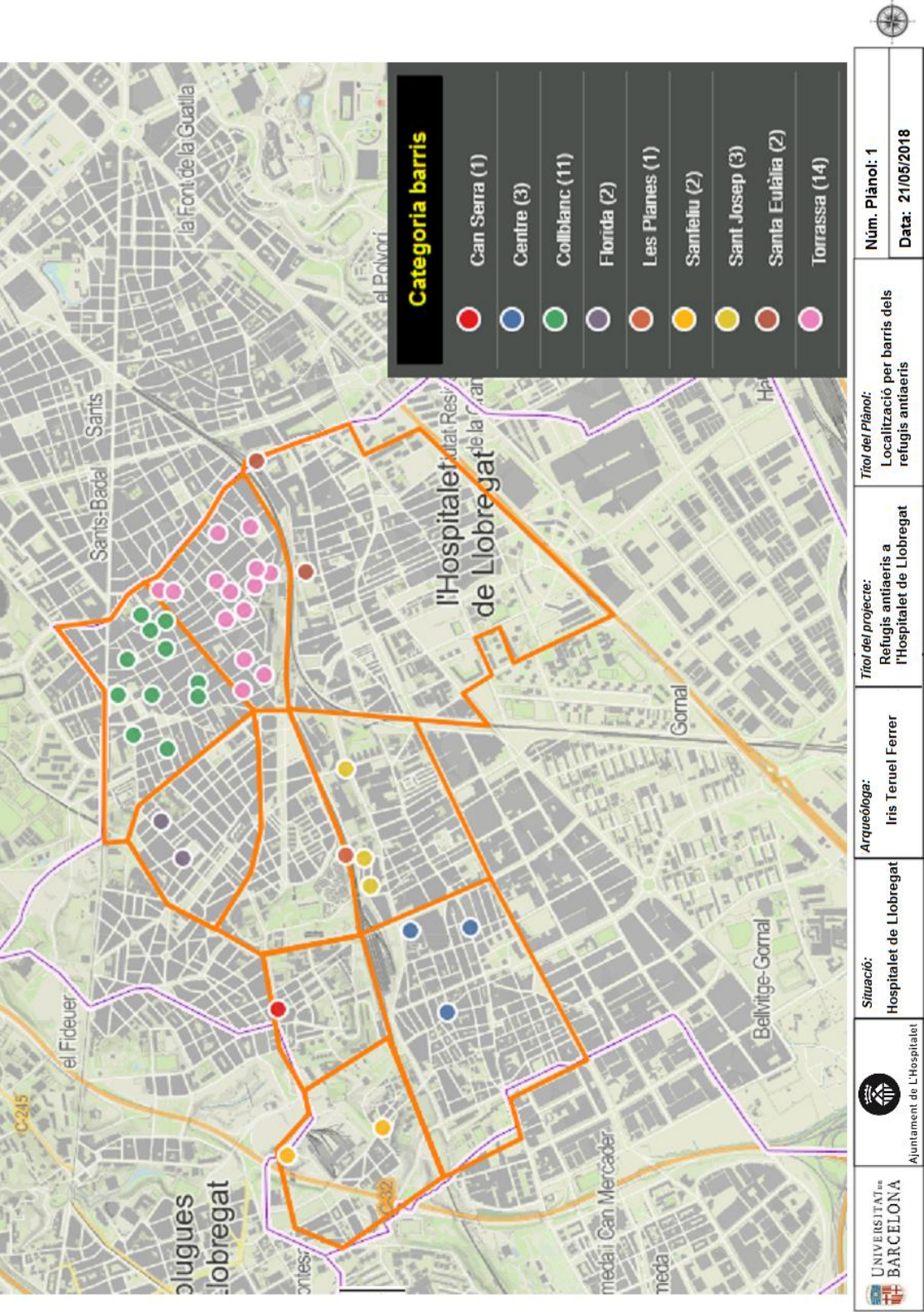
Font: Centre d'estudis de L'Hospitalet

-Annex 19. Plànols sistema “RUTH”.

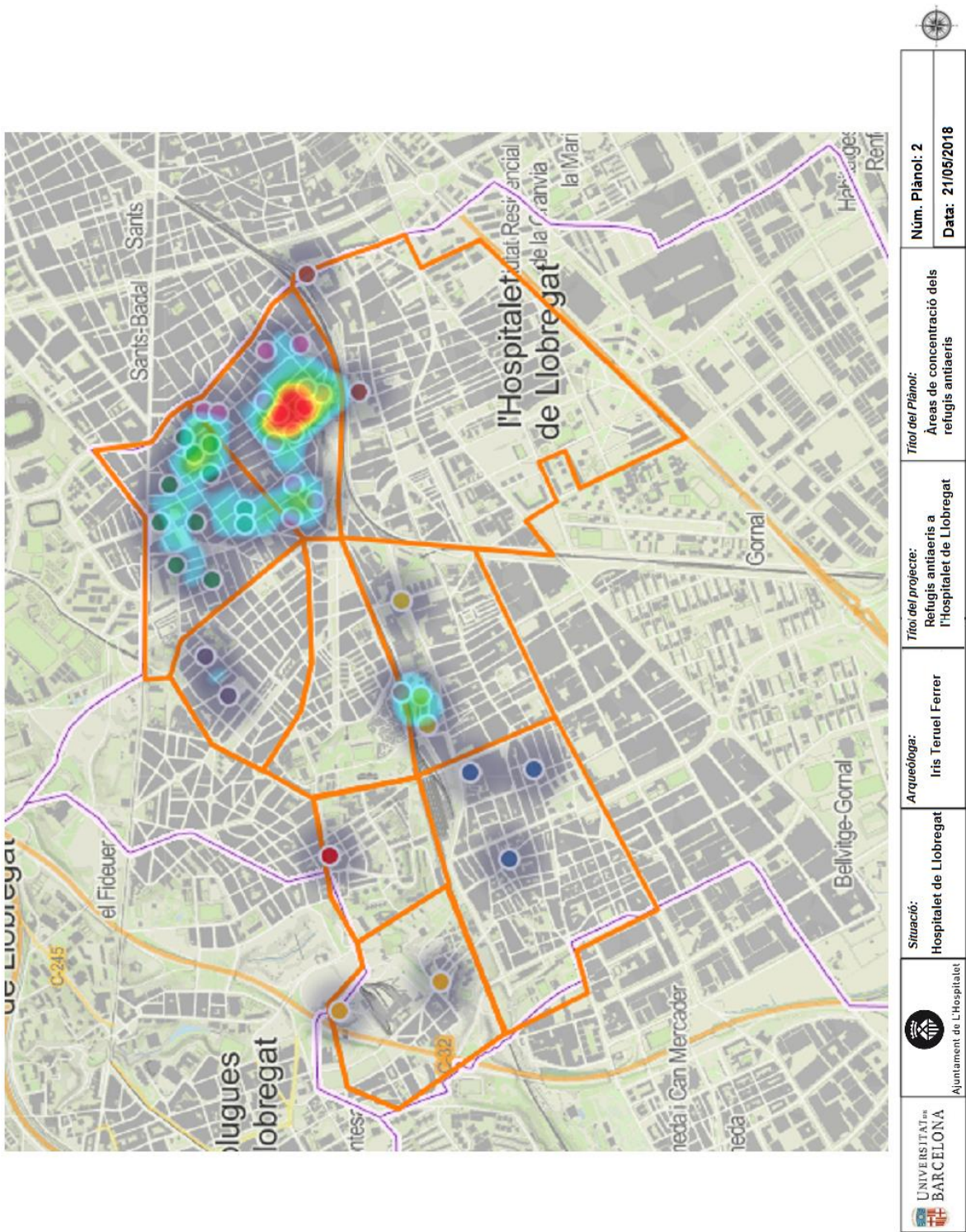
Font: Centre d'estudis de L'Hospitalet.

-Annex 20. Plànol de situació general dels refugis antiaeris per barriades.

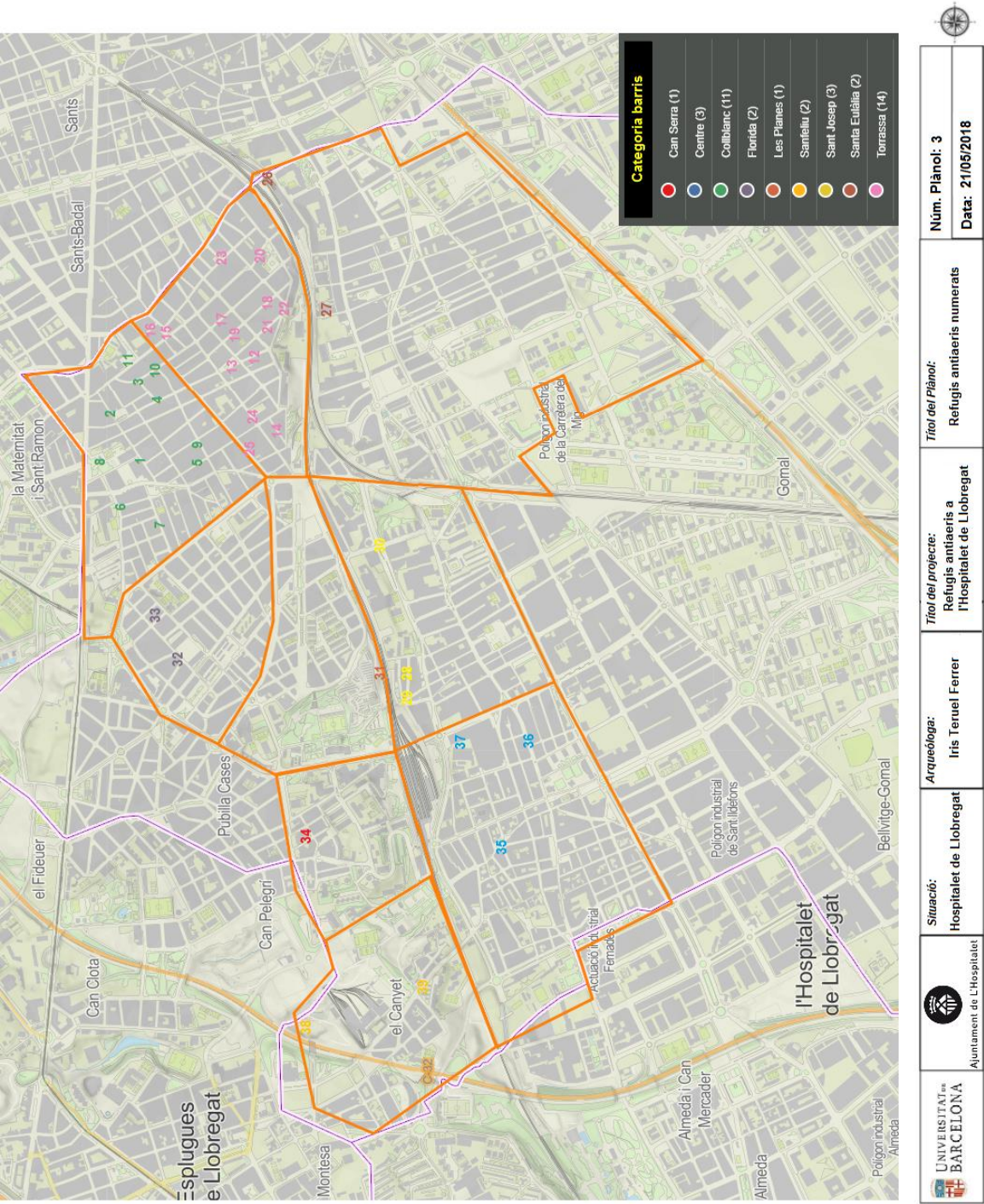
Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 21. Plànol de concentració dels refugis antiaeris per àrees.

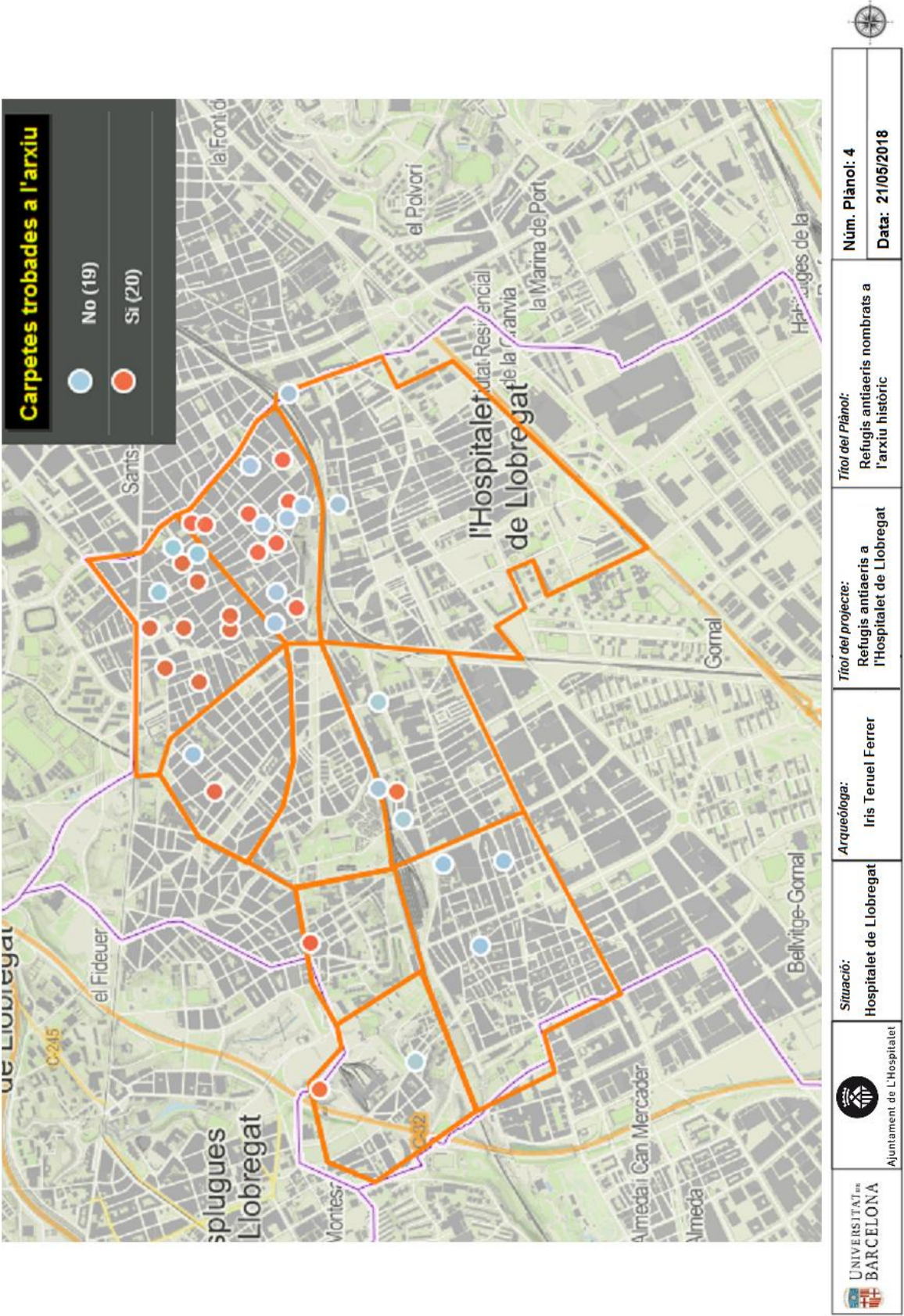
Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 22. Plànol de situació dels refugis antiaeris numerats.

Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 23. Plànol dels refugis antiaeris nomenats en les carpetes reutilitzades de 1938.

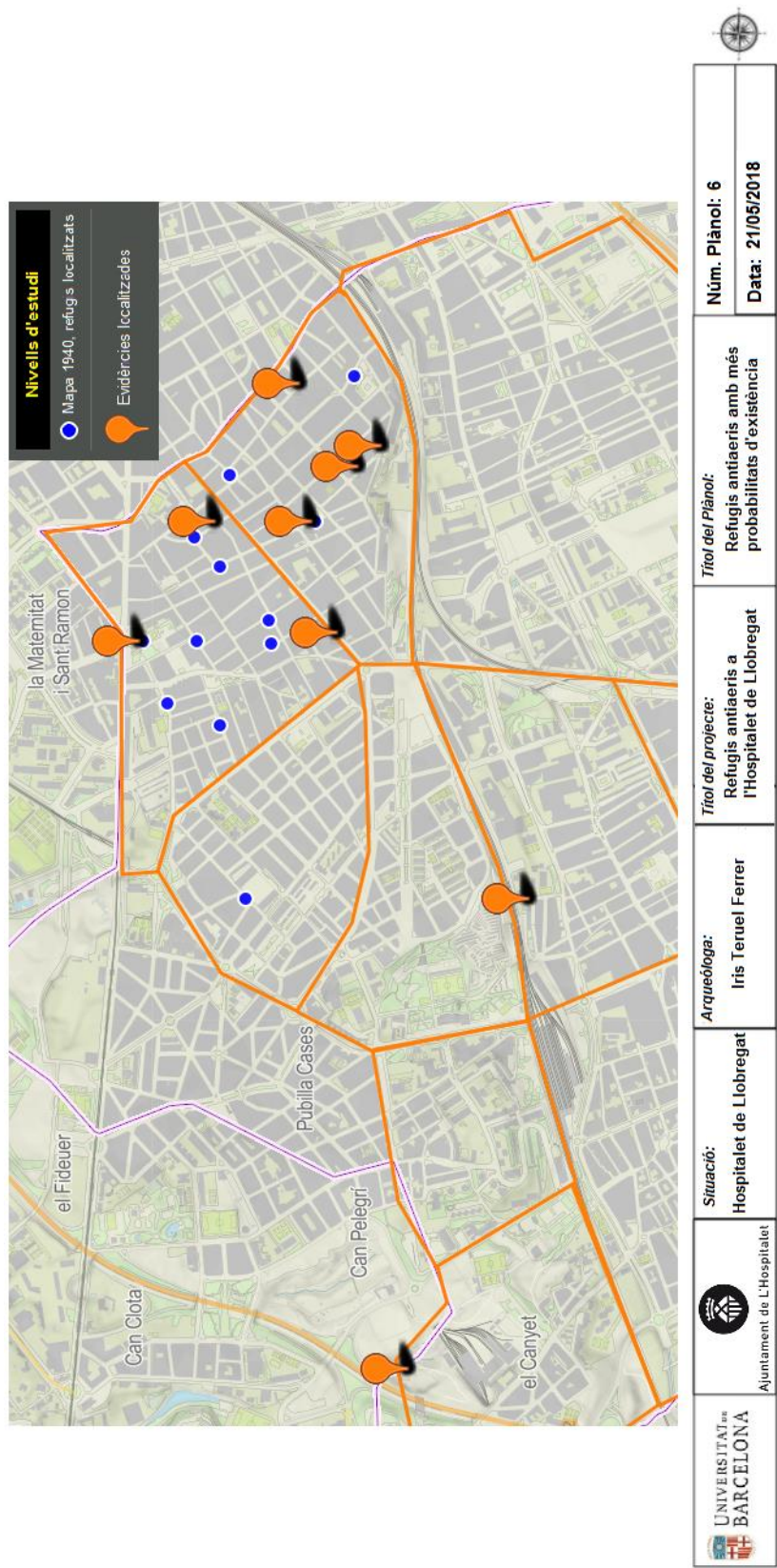
Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 24. Plànol dels refugis antiaeris on s'han trobat evidències físiques de la seva existència.

Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 25. Plànol de localització dels refugis antiaeris assenyalats en el mapa de 1940 i dels refugis amb evidències físiques trobades.

Font: Iris Teruel Ferrer

-Annex 26.

En aquest apartat detallarem les dades i la informació extreta de cada una de les 38 prospeccions que es van dur a terme durant tres dies:

En la primera sortida de treball de camp en total es van visitar 16 localitzacions:

- Carrer Occident núm. 69: Es tracta d'un edifici totalment nou convertit en una botiga i un bloc de pisos, sembla que no hi ha un pàrquing proper pel que potser es podria recuperar alguna estructura o aquestes podrien haver estat reutilitzades. No s'han trobat evidències sobre l'existència d'un refugi antiaeri (*veure annex 27, fig. 14*).
- Carrer Rafael Campalans cantonada amb Fortuny: Tot i que al carrer Rafael Campalans es troba algun edifici històric, a la intersecció entre els dos carrers només podem apreciar un bloc de pisos de construcció moderna i dos edificis amb aparent morfologia antiga, sent aquests edificis baixos de només dues plantes. No s'ha trobat cap evidència que indiqui que allà hi pugui haver un refugi antiaeri actualment (*veure annex 27, fig. 15 i 16*).
- Carrer Progrés núm. 68: Aquest emplaçament es troba situat en un carrer comercial força actiu i renovat que conserva molt pocs dels seus edificis històrics. En aquesta direcció podem trobar un parell de restaurants i un "iberCaja" emplaçats en edificis baixos però molt reformats. No s'ha trobat cap evidència que indiqui que encara es conserva l'estructura del refugi antiaeri, tot i que potser en investigacions futures es podria arribar a trobar quelcom ja que no s'aprecien construccions de pàrquings propers i potser s'han reutilitzat les estructures (*veure annex 27, fig. 17*).
- Carrer Llançà núm. 35: Hi ha un bloc de pisos de quatre plantes amb la façana reformada, al costat dret d'aquest s'observa una farmàcia i a l'esquerra un pàrquing. El carrer en general es força antic però no s'han trobat indicis sobre alguna característica que correspongués a la construcció d'un refugi, (*veure annex 27, fig. 18 i 19*).
- Carrer Vallparda cantonada amb Travessera de Collblanc: Zona aparentment amb edificacions antigues i descuidades. A la intersecció d'aquests dos carrers actualment hi ha una discoteca. Es pot veure que aquest edifici és de construcció antiga i que ha estat reformat per tal de poder adaptar-lo a la seva nova funció, pel que es podrien haver reutilitzat algunes estructures de l'antic refugi, si existia, per adaptar-la al seu nou rol. No s'han trobat evidències clares que es puguin relacionar amb un refugi antiaeri però cal esmentar que en aquest carrer hi ha molts pisos construïts als soterranis de les cases

amb aparent morfologia molt antiga pel que en un futur es podria mirar d'aprofundir en aquestes dades per veure si es pot arribar a relacionar amb alguna construcció de la Guerra Civil (*veure annex 27, fig. 20*).

- Carrers Mont, Cotonat i Sort: En aquest cas, com que no es té cap referència en concret sobre on estaven situades les entrades del refugi (les quals intuïm que eren tres degut a que es troben aquest conjunt de carrers relacionats) el que s'ha realitzat ha estat una inspecció general per aquests emplaçaments. Com la resta del barri, la morfologia d'aquests carrers varia entre conjunts de cases relativament noves amb altres molt antigues i que es troben abandonades. En total, de la mateixa forma que a les altres localitzacions, no s'han trobat indicis clars que demostrin que encara es pot recuperar part del refugi antiaeri que en teoria es va construir en aquesta zona.
- Carretera de Collblanc (refugi de la Torre Barrina, localitzat al parc de la Marquesa): Es un del pocs emplaçaments on realment es va arribar a trobar el refugi antiaeri farà aproximadament uns 10 anys. Es va intentar fer un projecte d'estudi i restauració d'aquests però els treballs realitzats es van acabar resumint en accedir a l'emplaçament i prendre fotografies d'aquest¹⁶. Actualment no es pot accedir a aquesta construcció i el projecte d'investigació ha quedat paralitzat. Durant la prospecció realitzada no es va observar cap senyal que indiqués que sota del parc hi hagués un refugi antiaeri, el que sí que es va observar és que actualment hi ha un pàrquing construït en mig del terreny, el qual esperem que no hagi afectat estructuralment al refugi (*veure annex 27, fig. 21 i 22*).
- Carrer París núm. 52: Es tracta d'un edifici molt antic datat del 1905 el qual es nota que la façana ha estat rehabilitada. Es probable que per antiguitat encara es conservi quelcom del refugi ja que tampoc s'observa cap entrada de pàrquing propera. Pel que respecte a les prospeccions tampoc s'ha trobat indicis d'alguna senyal que corrobori l'existència d'aquesta estructura (*veure annex 27, fig. 23*).
- París - Rafael Campalans: Segons la publicació de "Bombardeigs i refugis a L'Hospitalet (1937-1939)" Ariadna Ribas Merino i Josep Ribas Vinyals expliquen que aquest estava construït en un solar sense edificar i que segons això es creu que el sistema de construcció va ser de "boca de mina". Actualment ja no existeix aquest solar i en la intersecció hi ha diversos blocs de pisos edificats i amb comerços a la part baixa dels edificis. Tot i que és probable que ja no existeixi l'estructura del refugi no s'han observat

¹⁶ No existeixen publicacions ni treballs que parlin d'aquest emplaçament, pel que no s'han pogut recopilar més dades que les dues imatges que s'han afegit als annexos X

pàrquings propers a aquesta àrea pel que es podria estudiar en profunditat en un futur. Pel que respecta a les prospeccions tampoc s'han trobat indicis de cap mena d'estructura que es pugui relacionar amb un refugi antiaeri (*veure annex 27, fig. 24*).

- Plaça de Guernica: Segons els estudis d'Inocencio Salmerón¹⁷ aquí es va construir un refugi antiaeri durant la Guerra Civil. Actualment hi ha un pàrquing molt extens i profund a sota d'aquesta pel que no es creu molt probable que es conservi cap estructura. Les prospeccions realitzades tampoc han pogut aportar més informació d'aquest emplaçament ja que no s'ha trobat cap indicati (*veure annex 27, fig. 25*).
- Carrer Progrés núm. 123: És un edifici de dos pisos aparentment d'estructura molt antiga el qual sembla que no ha estat molt cuidat ni s'ha restaurat la façana. No s'han detectat evidències sobre una estructura de refugi antiaeri però potser es podria arribar a trobar quelcom a l'interior de l'habitatge. Tot i això sembla que hi ha un pàrquing al costat pel que aquest potser ha afectat a l'estructura original de la construcció (*veure annex 27, fig. 26*).
- Plaça Espanyola núm. 5: Aquesta localització és una de les poques en les que es sap segur que hi ha un refugi antiaeri. Aquesta descoberta es va donar a terme a causa d'unes obres de rehabilitació que es van realitzar a la plaça on es va acabar posant al descobert l'entrada del refugi, tot i que finalment es va tornar a tapiar sense realitzar cap estudi d'aquest. Actualment en aquest emplaçament hi ha una seu del banc "CaixaBank" però és molt probable que aquest refugi encara es trobi conservat. Malgrat disposar d'aquesta informació tampoc es van poder recuperar evidències que confirmessin l'existència d'aquesta estructura (*veure annex 27, fig. 27 i 28*).
- Plaça dels Pirineus: Es tracta d'una plaça petita compresa entre els carrers Dr. Martí i Julià i Rosselló. Hi ha l'entrada d'un pàrquing a la plaça pel que podria haver afectat arquitectònicament al refugi antiaeri. Tot i que tampoc s'han localitzat indicis de l'existència d'un refugi antiaeri en aquest lloc a un costat de la plaça hi ha un descampat abandonat a causa de l'enderroc d'un bloc de pisos el qual es podria estudiar per comprovar si roman algun indicati del refugi allà (*veure annex 27, fig. 29*).
- Passatge de la Concepció: En aquest emplaçament tampoc es trobava especificat un número en concret on dirigir el treball de camp, pel que la prospecció s'ha realitzat per tot el passeig. En general es pot dir que es tracta d'un carrer amb edificis que van ser construïts després de la Guerra Civil Espanyola però pel que no hi ha hagut una

¹⁷ Salmerón i Vargas, I., *Històries de Collblanc-La Torrassa*, Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat, 2009.

preocupació de rehabilitar-los i modernitzar-los. El treball de prospecció tampoc ha donat resultats positius en aquesta localització.

- Carrer Rafael Campalans núm. 109: Es tracta d'un edifici antic de tres plantes el qual just al costat té un pàrquing força modern. No s'han trobat evidències que apuntin a l'existència d'un refugi antiaeri en aquest emplaçament i probablement, en el cas que s'hagués construït, és molt probable que ja no es pugui recuperar degut a les obres del pàrquing (*veure annex 27, fig. 30*).
- Carrer Dr. Martí i Julià núm. 192: És un edifici antic però ben conservat en el que s'ha rehabilitat la façana. Les cases del costat també semblen antigues i no s'observen pàrquings propers. Podria ser que s'arribés a trobar part del refugi. Aparentment no hi ha indicis a la façana sobre l'existència d'aquest però potser es conservin alguns a l'interior del propi habitatge. Aquest refugi es sol relacionar amb un altre situat molt a prop al carrer Holanda, pel que es creu que podria tractar-se de dues entrades diferenciades d'un mateix emplaçament. Cal dir que també s'ha fet una prospecció al carrer Holanda però sense cap resultat (*veure annex 27, fig. 31*).

En el que respecta a la segona tongada de prospeccions que es va realitzar es van poder estudiar 9 localitzacions situades al mapa distribuïdes per un total de 5 barris:

- Refugi de la Torre Ubach: Aquesta construcció es trobava localitzada al carrer Juan de Toledo núm. 27 i a l'any 2011 es van trobar les restes estructurals d'aquest refugi antiaeri, el qual aparentment estava construït de forma professional¹⁸. L'edificació va ser descoberta a causa de l'enderroc de les cases que hi havia a sobre però aquesta mateixa obra també va tirar a terra el refugi. En base a observar les fotografies que documenten part d'aquesta edificació es pot detectar que el refugi antiaeri continua estenent-se per sota del bloc de pisos que hi ha al seu costat, pel que es podria intentar estudiar aquell emplaçament per veure si es pot recuperar part de la estructura. Es va realitzar una prospecció en aquest solar on estaven situades les cases que es van llençar al terra i a l'edifici del costat, on no es va aconseguir detectar cap evidència del refugi antiaeri. Pel que respecta al solar, aquest es troba abandonat i ple de malesa, fet que impedeix observar cap estructura. Cal esmentar que en el bloc de pisos on es va poder veure que continuava l'estructura del refugi antiaeri actualment hi ha edificat un pàrquing, pel que aquest podria haver afectat a la construcció original (*veure annex 27, fig. 32, 33, 34*).

¹⁸ No s'ha pogut determinar en concret la tipologia del refugi antiaeri ja que ha estat destruït abans de poder estudiar-lo, però per les imatges recuperades semblava una construcció ben planificada.

- Juan de Toledo núm. 5: Al principi del mateix carrer on es va localitzar estructuralment un refugi antiaeri es té constància per les fonts orals que existia un altre refugi. Degut a la proximitat amb l'anterior, els estudis donen a entendre que aquest refugi també estava construït seguint unes pautes arquitectòniques clares que permetessin a aquest emplaçament estar ben equipat contra els atacs aeris. A més, el fet que l'entrada s'hagi enderrocat a la vegada que es va fer la de l'altre emplaçament podria indicar que realment aquests dos refugis estaven connectats i es tractaven del mateix amb diferents entrades, en comptes de ser dos diferents com es creia fins ara. Les prospeccions tampoc han pogut aportar més informació a aquests fets ja que els edificis al costat d'on estaria situada la entrada són molt nous i no s'aprecia cap indici d'estructura de la Guerra Civil (*veure annex 27, fig. 35*).
- Matacavalls: La informació que es té sobre aquest emplaçament no assenyalava una ubicació exacta, únicament que eren una sèrie de galeries horitzontals que estaven construïdes per l'avinguda Vilafranca i s'estenien més enllà de les vies del tren. Tot i que la prospecció realitzada per aquesta avinguda no va aportar noves dades, es va poder comprovar que es tracta d'una zona de fort desnivell, ple d'edificacions antigues i degut a la proximitat amb les vies del tren encara conserva alguns espais verds. Si posem en comú les característiques esmentades amb anterioritat és fàcil imaginar-se un refugi antiaeri construït en aquest emplaçament.
- Cal Planta: En els encreuaments entre el carrer Canigó i l'avinguda Josep Tarradellas antigament es trobava situada la masia de Cal Planta, on a les seves propietats hi havia edificat un refugi antiaeri. S'ha inspeccionat aquests trams de carrer però és una zona industrial que no conserva molts elements antics, només una esplanada a la que no es pot accedir on aparentment hi ha habitatges de barraquisme, i on es troba situada l'antiga fàbrica "Cosme Toda". És pràcticament impossible que es pugui trobar el refugi antiaeri que es relaciona amb la masia però seria molt interessant estudiar les indústries d'aquesta zona ja que, com que es troben abandonades, és molt probable que encara es conservi alguna evidència que estigui relacionada amb aquestes edificacions (*veure annex 27, fig. 36*).
- Carrers Castellbò i Andorra: S'han prospectat els dos carrers i no s'han detectat evidències de les entrades del refugi antiaeri que en teoria es trobaven situades en mig de cada carrer. Tot i ser una zona amb edificacions força antigues aquestes contrasten amb algunes de molt noves i uns quants pàrquings construïts per l'àrea, a més a més, a dia d'avui s'estan realitzant obres per aquests trams. Hem tingut l'oportunitat de parlar

amb un veí de la zona que ens ha explicat que ell, que va néixer en aquell barri farà uns 50 anys, no recorda cap refugi antiaeri però que per la zona de l'església de Can Serra si que hi havia uns quants.

- Plaça del Repartidor: Aquesta construcció estaria situada entre els carrers Riera de la Creu i Baró de Maldà on actualment es troba la botiga d'electrodomèstics. Hem tingut l'oportunitat d'accedir al soterrani d'aquesta ja que es creu que el refugi antiaeri va ser reaprofitat per construir-lo però, menys per la seva profunditat, no es podria detectar cap altre evidència que ens pogués indicar que estem dintre d'un refugi. Segons un dels empleats de la botiga l'Ajuntament té constància d'aquest refugi i l'inspeccionen periòdicament tot i que tampoc han trobat evidències. Al costat d'aquesta botiga hi ha l'edifici de 1920 que era la companyia de les aigües i del qual el botiguer assegura que no s'han fet obres ni remodelacions, pel que seria molt probable que encara es conservés part del mateix refugi antiaeri sota aquest. Malgrat aquesta informació no s'ha pogut visitar¹⁹ (veure annex 27, fig. 37, 38, 39).
- Carrer Enric Prat de la Riba núm. 261: Segons els treballs anteriors es tractava d'un refugi construït de forma totalment casolana pel que ja es tenia en consideració que si quedava alguna evidència segurament seria a l'interior de la propietat i això no es veuria reflectit directament al carrer. Efectivament no es van poder localitzar indicis d'aquesta construcció en el bloc de pisos on estaria emplaçada (veure annex 27, fig. 40).
- La Farga: A la fàbrica "Altos Hornos de Cataluña", anomenada de forma popular com "La Farga", es té coneixement que existia un refugi antiaeri construït per protegir als seus treballadors i als familiars d'aquests. Tot i que no es té accés a la indústria, malgrat aquesta segueix en peu, és molt probable que encara es pugui detectar i estudiar aquesta construcció utilitzada durant la Guerra Civil.
- Carrer Miquel Peiró i Victori: La prospecció realitzada en aquest carrer estava enfocada a comprovar si es podia trobar algun indici dels diversos refugis que es sap que es van realitzar en aquest indret degut al gran desnivell que hi ha a la zona. Actualment sembla que s'ha intentat reduir aquesta pendent en base a l'edificació de blocs de pisos que s'han construït per tot el carrer. En aquest tram només hi ha un espai sense edificar al qual no es pot accedir però aparentment no s'observen signes de cap construcció de refugi antiaeri.

¹⁹ Malgrat tenir constància de que és molt probable que es trobi part del refugi antiaeri en aquest emplaçament no s'ha pogut accedir ja que es tracta d'una propietat privada on actualment hi resideix gent.

Per últim, el tercer treball de camp realitzat va consistir en acabar de visitar els emplaçaments en els que encara no s'havien realitzat prospeccions i aquells que es va considerar que necessitaven una segona revisió, en total 14 localitzacions:

- Carrer Occident núm. 18: Es troba situat a la plaça del mercat de Collblanc on actualment hi ha un bloc de pisos de construcció molt actual i un supermercat "Caprabo". Fa uns anys es va obrir tota aquesta plaça per construir un pàrquing de quatre plantes pel que és molt improbable que s'arribi a trobar cap evidència de refugi antiaeri per aquesta zona (*veure annex 27, fig. 41*).
- Carrer Doctor Gregorio Marañón: En aquest cas tampoc s'havia pogut localitzar cap emplaçament en concret pel que es va realitzar una prospecció general per tot el carrer. És una zona composta per edificis força nous i altres de vells però rehabilitats recentment, el carrer fa baixada i només hi ha un solar abandonat en el qual no s'ha observat cap tipus d'evidència degut a les plantes que creixen. Tot i haver un parell de pàrquings podria ser que hi hagués alguna estructura del refugi conservada, per la resta la prospecció no ha pogut aportar noves dades (*veure annex 27, fig. 42*).
- Santiago Apòstol núm. 82: S'ha prospectat aquesta ubicació on hi ha construït un bloc de pisos baix i un pàrquing força modern però no s'han obtingut resultats. Es creu molt complicat que es puguin arribar a trobar indicis d'un refugi antiaeri (*veure annex 27, fig. 43*).
- Santiago Apòstol núm. 40: En aquest emplaçament s'ha edificat una escola pel que no queda cap signe evident de refugi antiaeri a la façana d'aquest edifici. Es coneixen casos on s'ha arribat a trobar aquestes construccions sota els fonaments d'aquests centres docents pel que no es descarta la possibilitat de que es pugui conservar (*veure annex 27, fig. 44*).
- Carrer Mossèn Jaume Busquets núm. 16: Aquest bloc de pisos de nova construcció es troba ubicat en una zona comercial molt reformada i força transitada però aparentment sense pàrquings propers. La prospecció no ha pogut aportar noves dades d'aquest indret i es creu que si encara hi ha quelcom deu haver estat reaprofitat pels habitatges (*veure annex 27, fig. 45*).
- Ronda de la Torrassa núm. 123-129: És una parcel·la de terra a la que no es pot accedir però en la qual s'observa que encara existeix la casa amb torre que està considerada com edifici històric. Es tracta d'una zona totalment abandonada amb malesa que impedeix determinar adientment si es conserven construccions relacionades amb un refugi antiaeri tot i que es pot intuir que hi ha quelcom que seria molt interessant

d'estudiar. Sens dubte en un futur aquesta és una de les àrees a considerar per realitzar propostes arqueològiques de recuperació d'estructures (*veure annex 27, fig. 47 i 48*).

- Carrer Rosselló núm. 70: En aquesta ubicació es troba un edifici de nova construcció i al costat d'aquesta porteria hi ha un pàrquing aparentment força gran construït en esplanada i en profunditat. La prospecció no ha pogut determinar cap nova dada que ens porti a pensar que encara es conserva part de l'estructura, o la boca d'aquest, el qual es sap amb certesa, per les fonts orals, que existia (*veure annex 27, fig. 49*).
- Carrer Montseny núm. 131: Són uns blocs de pisos nous on al costat hi ha un descampat que s'utilitza com a pàrquing. S'ha estat prospectant també la cantonada de l'edifici que dona a aquesta àrea per veure si es trobava alguna evidència de refugi però no s'ha pogut localitzar res (*veure annex 27, fig. 50 i 51*).
- Carrer Mas núm. 135: Actualment hi ha un edifici de construcció moderna en la seva totalitat el qual sembla que no té cap pàrquing vinculat directament amb aquest. Cal esmentar que el carrer Mas té una forta pendent pel que seria viable construir un refugi per aquesta zona ja que el propi turó protegiria l'estança. No es creu que es pugui recuperar aquest emplaçament i si encara existeix pot haver estat reutilitzat com habitatge (*veure annex 27, fig. 52*).
- Refugi de la Granota: Localitzat al barri de La Florida entre els carrers Pedraforca, Llevant i Collserola, es tractaria d'un refugi antiaeri emplaçat sota una illa de cases amb diverses boques que donarien als carrers esmentats anteriorment. S'han realitzat prospeccions en aquestes tres ubicacions sense aconseguir resultats esclaridors. Actualment es tracta d'una illa de cases d'edificació moderna amb un parell de pàrquings en aquesta (un amb aparença de vell i l'altre força nou) i amb molt poques construccions antigues.
- Metro de Santa Eulàlia: Es té constància de que les vies d'aquest es van utilitzar com a amagatall dels atacs aeris durant la Guerra Civil. Actualment l'estructura d'aquesta parada ha estat molt modificada pel que no s'ha pogut detectar cap tipus d'evidència de la doble funcionalitat que va prendre als anys 30 i es dubta molt que es pugui arribar a recuperar quelcom.
- Carrer Salvador – Isaac Peral: En el que respecta al carrer Isaac Peral és una localització amb construccions molt antigues i deixades on al costat hi ha un descampat que actualment s'utilitza com a pàrquing. El carrer Salvador té alguns edificis força nous i d'altres antics tot i que restaurats, fet que podria portar-nos a pensar que potser l'entrada al refugi podria estar a l'interior d'alguna d'aquestes porteries (podria ser que el refugi antiaeri encara es conservés ja que es tracta d'una zona descuidada en general).

Cal esmentar la presència d'un túnel que, segons el taller mecànic que hi ha en aquest mateix carrer, és propietat de la central elèctrica, tot i que per les seves característiques podria ser que hagués estat construït durant la Guerra Civil i reutilitzat per aquesta nova funció (*veure annex 27, fig. 53, 54, 55*).

- Plaça dels Pirineus: Es va considerar que s'havia de tornar a visitar aquest emplaçament degut a que fa aproximadament un mes es van començar a realitzar obres a la plaça amb l'objectiu de canviar les rajoles del terra (pel que no s'ha aprofundit el terreny). En aquesta segona prospecció tampoc s'han pogut albirar evidències estructurals d'aquestes construccions però sí es va observar una sèrie de orificis al terra, alguns amb funcionalitat de clavegueram, però d'altres que no es té molt clar a que poden correspondre (*veure annex 27, fig. 56 i 57*).

-Annex 27. Fotografies de les prospeccions.

Fig. 14, carrer Occident núm. 69. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 15 i 16, carrer Rafael Campalans cantonada amb Fortuny. Font: google maps (Y: 41,37392, X: 2,121195)

Fig. 17, carrer Progrés núm. 68. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 18 i 19, carrer Llança núm. 35. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 20, carrer Vallparda amb travessera de Collblanc. Font: Iris Teruel Ferrer

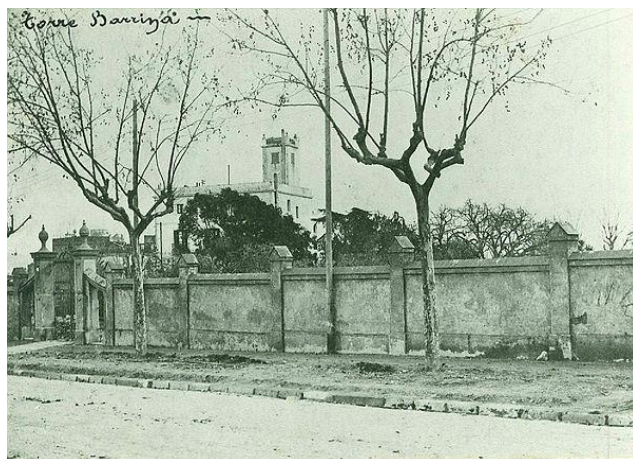

Fig. 21 i 22, carretera de Collblanc (refugi de la Torre Barrina, localitzat al parc de la Marquesa), fotografia actual de l'entrada i fotografia del 1921. Font: Iris Teruel Ferrer i portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat.

Fig. 23, carrer París núm. 52. Font: Iris Teruel Ferrer maps

Fig. 24, París-Rafael Campalans. Font: google (Y: 41,373251, X: 2,121758)

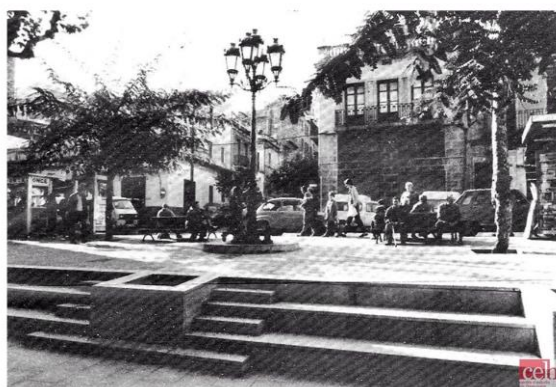
Fig. 25, Plaça de Guernica. Font google maps: (Y: 41,374328, X: 2,122079)

Fig. 26, carrer Progrés núm. 123. Font: google maps: (Y: 41,370004, X: 2,122345)

Fig. 27 i 28, plaça Espanyola núm. 5 i centre de la plaça. Font: Iris Teruel Ferrer

Plaça Pirineus, año 1985 y año 2015

Fig. 29, plaça dels Pirineus. Font: Portal d'imatges de l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat

Fig. 30, carrer Rafael Campalans núm. 109.

Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 31, carrer Dr. Martí i Julià núm. 192.

Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 32, refugi de la Torre Ubach (Juan de Toledo núm. 27). Font: Iris Teruel Ferrer

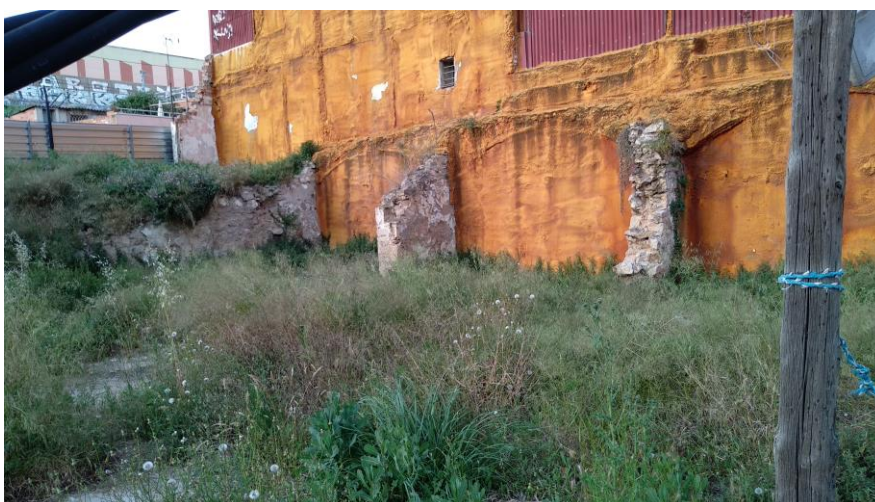

Fig. 33, refugi de la Torre Ubach (Juan de Toledo núm. 27). Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 34, refugi de la Torre Ubach (Juan de Toledo núm. 27). Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 35, carrer Juan de Toledo núm. 5. Font: google maps (Y: 41,364729, X: 2,106952)

Fig. 36, Cosme Toda. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 37, botiga d'electrònica de la plaça del Repartidor. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 38, magatzem de la botiga d'electrònica, teòric refugi antiaeri reutilitzat. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 39, edifici dels anys '20, antiga companyia de les aigües. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 40, carrer Enric Prat de la Riba núm. 261. Font: google maps (Y: 41,360498, X: 2,104655)

Fig. 41, carrer Occident núm. 18. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 42, carrer Doctor Gregorio Marañón. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 43, carrer Santiago Apóstol núm. 82. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 44, carrer Santiago Apóstol núm. 40. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 46, carrer Mossèn Jaume Busquets núm. 16. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 47, Ronda de la Torrassa núm. 123-129. Font: Iris Teruel Ferrer

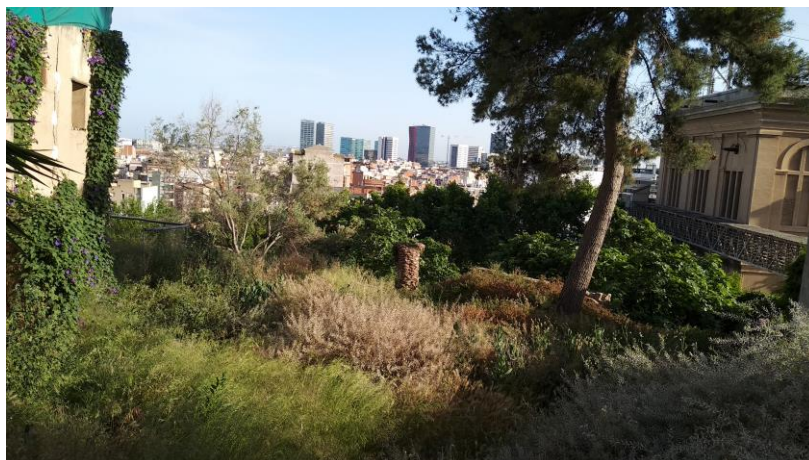

Fig. 48, Ronda de la Torrassa núm. 123-129. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 49, carrer Rosselló núm. 70. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 50 i 51, carrer Montseny núm. 131 i aparcament. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 52, carrer Mas núm. 135. Font: Iris Teruel Ferrer

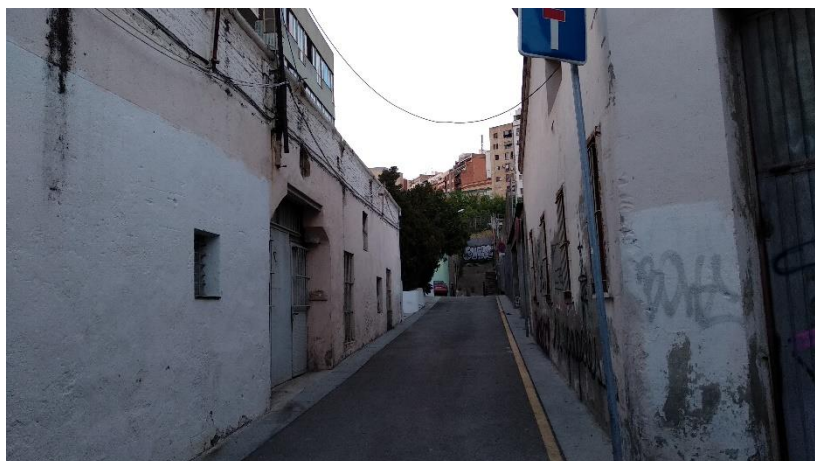

Fig. 53, carrer Isaac Peral. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 54, carrer Salvador. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 55, túnel del carrer Salvador. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 56, obres de la plaça dels Pirineus. Font: Iris Teruel Ferrer

Fig. 57, obres de la plaça dels Pirineus. Font: Iris Teruel Ferrer